

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

SƏNUBƏR ƏLÖVSƏT qızı ABDULLAYEVA

**AZƏRBAYCAN NAĞİL VƏ
DASTANLARININ DİLİ**

10.02.01. – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2006

*Dissertasiya Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir*

Elmi rəhbər: **M.B.Məmmədov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Ş.H.Mehdiyeva**
filologiya elmləri doktoru, professor

K.M.Abdullayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Ç.M.Hüseynzadə
filologiya elmləri doktoru

Aparıcı müəssisə: **Bakı Dövlət Universiteti**

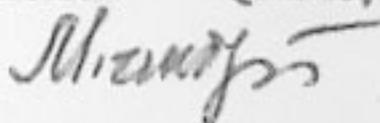
Müdafiə «2» fevral 2007-ci il saat 19⁰⁰ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «30» dekabr 2006-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor: **Q.İ.Məşədiyev**

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan nağıl və dastanları xalqımızın varlığını, mənəvi dünyasını özündə cəmləşdirən milli bədii dəyərlərimizdəndir. Qədim Dədə Qorqud boylarından bəhrələnərək qol-budaq atan, bütün dövrlərdə paklığa, təmizliyə, ülviliyə, müqəddəsliyə, mərdliyə, qəhrəmanlığa, yenilməzliyə səsləyən bu möhtəşəm, monumental ədəbi abidələr ədəbiyyatçılarımızın daim tədqiqat obyektinə olsa da, bunlar indiyə kimi sistemli linqvistik təhlil süzgəcindən keçirilməmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» istisna olmaqla, «Əsli və Kərəm», «Tahir və Zöhrə», «Şah İsmayıl və Gülzar», «Valch və Zornigar», «Qurbani» və s. bu kimi dastanlarımızın fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri hələ də öyrənilməmişdir. Aparılan tədqiqatlar da çox vaxt təsviri səciyyə daşımış, bir sıra mühüm problemlər diqqətdən yayınmışdır. Adlarını çəkdiyimiz folklor nümunələrindən indiyədək nə dil tarixi, nə də müasir dil məsələlərinin öyrənilməsində zəngin mənbə kimi istifadə olunmaması, həmçinin nağıl və dastanların çox maraqlı dil xüsusiyyətlərinin sistemli təhlilinin aparılmaması, elbəttə, təəssüf doğurur. Adətən dil tarixinə aid tədqiqat işləri başlıca olaraq yazılı abidələr, müasir dilə aid olanlar isə ən çox bədii üslub nümunələri əsasında görülür və belə bir məsələ unudulur ki, ədəbi dilin ilkin forması şifahi şəkildə yaranmış, sonralar yazılı ədəbi dil formalaşmış, zaman keçdikcə hər iki forma bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmiş, ədəbi dil normaları sabitləşmişdir. Azərbaycan nağıl və dastanlarında xalq danışığı dilinin spesifik formaları, dilimizin bütün incəlikləri, qədim layları, gözəllikləri əks olunur.

Beləliklə, demək mümkündür ki, xalqımızın qədim nümunələrindən olan Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilinin sistemli və ardıcıl tədqiqi dilçiliyimizin ən aktual problemlərindən biridir.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqat işinin obyektinə də, predmetinə də, dissertasiyanın adında öz əksini tapmışdır: obyektinə nağıllar, «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi», «Tahir və Zöhrə», «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qorib», «Qurbani», «Şah İsmayıl və Gülzar», «Ali xan və Pəri», «Valch və Zornigar», «Xan Çoban», «Möhəmməd və Güləndam» və s. kimi dastanlardır; predmetinə isə bütün bunların dilidir. Yəni Azərbaycan nağıl və dastan dilinin müxtəlif dil səviyyələrində öyrənilməsi problemidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi Azərbaycan nağıl və dastanları dilinin öyrənilməsi və onun Azərbaycan dili sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- folklor dilinin dil sistemində yerini və onun özünəməxsusluğunu şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək;
- nağıl və dastan dilinin özünəməxsus cəhətlərini ədəbi dil normaları və xalq danışığı dili xüsusiyyətləri ilə, dil tarixi abidələri, xalq şivələri üzrə linqvistik faktlarla müqayisəli şəkildə araşdırmaq;
- nağıl və dastan dili üçün səciyyəvi olan və onların formalaşmasında əsas rol oynayan dil üsurləri və nitq qəliblərini müəyyənləşdirmək;
- nağıl və dastanlarda işlədilən arxaik söz və formaların funksional geniş üslub imkanlarını göstərmək;
- onomastik vahidlərin, (o cümlədən mifonimlərin) nağıl və dastan dilində işlənməsinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirmək;
- səciyyəvi folklor dili formullarının bədii və üslubi xüsusiyyətlərini aşkar etmək.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat sinxron planda aparılmış, yeri gəldikcə diaxron müstəviyə də müraciət edilmişdir. Sinxron planda təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri Azərbaycan nağıl və dastanlarıdır. Tədqiqat zamanı qədim türk lüğətləri, türk dillərinin izahlı, etimoloji və dialektoloji lüğətləri, yazılı abidələr, klassiklərimizin əsərləri və dialekt və şivələrdəki dil faktlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Nağıl və dastan dili dissertasiyada ilk dəfə olaraq müxtəlif dil səviyyələrində linqvistik təhlil metodları ilə hərtərəfli tədqiq edilmiş, müvafiq folklor nümunələri, müasir dil, ədəbi dil tarixi, dialekt və şivə materialları ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmışdır.

«Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili» mövzusunun ilk dəfə sistemli olaraq monoqrafik şəkildə işlənməsi həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də ümumən türkologiya üçün elmi yenilik sayıla

bilər. Nağıl və dastan dilinin sistemli şəkildə tədqiqi, folklor dilinin dil sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi, folklor dilinə xas olan əsas xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılması, irəli sürülən elmi mülahizələrin nağıl və dastanlardan götürülmüş maraqlı dil faktları ilə təsbit edilməsi tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycan nağıl və dastan dilinin materialları əsasında sistemli şəkildə araşdırılan bu dissertasiyada tətbiq edilmiş tədqiq prinsiplərindən və alınmış nəticələrdən digər türk xalqlarının folklor dili tədqiqatçıları da faydalana bilərlər.

Türk folklorunun linqvistik cəhətdən araşdırılması ədəbi dil tarixinin, tarixi fonetika, leksikologiya, qrammatika, dialektologiyaya daha dərinlən öyrənilməsi, ali məktəblər üçün yazılan müvafiq dərsləklərin və dərslər vəsaitlərinin təkmilləşdirilməsi işinə də yardım göstərə bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrindən ali məktəblərin filologiya fakültələrinin müvafiq kafedralarında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın məzmunu və nəticələri müxtəlif elmi konfrans və seminarlarda dinlənilmiş, elmi jurnallarda, toplularda nəşr edilmiş və müəllifin çap olunmuş «Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili» adlı (14,5 ç.v. həcmində) monoqrafiyasında bütövlükdə əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «İşin ümumi səciyyəsi» adlanan hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, aprobeiasyası haqqında məlumat verilir.

«**Milli dil sistemində folklor dilinin yeri**» adlanan girişdə mövzu ilə bağlı nəzəri məsələlər araşdırılır. Dissertasiyada işlənən anlayışlara və şərh olunan əsas problemlərə aydınlıq gətirilir.

Azərbaycan folkloru mükəmməl yazılı ədəbiyyatın yaranmasında, türk dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Müasir dövrdə yaranan bir sıra əsərlər də qədim Azərbaycan folklorunun ideya mənbəyindən, poetikasından, estetikasından qidalanırlar.

Folklor dili həm ədəbi dil tədqiqatçılarının, həm də dialektoloqların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqatların çoxunda folklor dilinə ədəbi dilin formalaşma mənbələrindən biri kimi baxılmışdır. Həqiqətən, ədəbi dilin formalaşmasında folklor dili xüsusi yer tutur.

«Tarixi dialektologiyanın və ədəbi dil tarixinin indiyədək, demək olar ki, işlənməmiş və tədqiq olunmamış bir ümumi mənbəyi var ki, bu da folklor, poetik xalq yaradıcılığıdır».¹ Folklor dilinin tədqiqinin dilimizin tarixinin, onun tarixi dialektologiyasının, şifahi nitq sintaksisinin və s. öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan folklorunun dilinin tədqiqi sahəsində son illərdə monoqrafik əsərlər meydana çıxmışdır və o, müxtəlif cəhətdən tədqiq edilmişdir.² Eyni zamanda folklorun müxtəlif janrlarının linqvistik cəhətdən tədqiqi ümumi bir məsələnin – folklor dilinin milli dil sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə tədqiqatımızın çıxış nöqtəsi kimi folklor dili və ədəbi dil, folklor dili və dialekt və s. bu kimi məsələlərin araşdırılmasını əhəmiyyətli sayırıq. Bizim daxil olduğumuz MDB elmi məkanında bu iş müəyyən qədər araşdırılmışdır. Folklor dili dialekt və ədəbi dil arasında xüsusi pillə olub, həm dialektdən, həm də ədəbi dildən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir.³

Rus dilçiliyində dilçilərin bir qrupu folklor dilini dialektlə eyni-

¹ Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, səh 11.

² Xəlilov F. Folklor onomastikası. I cild, Bakı, 1998.; Xəlilov F. Folklor onomastikası. II cild, Bakı, 2000; Qurbanov A. Poetik onomastika. Bakı, 1988; Mehdiyeva S. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, 2003; Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984; Vəliyev K. Sözlün səhri. Bakı, 1986; Будагова З.И. Об изучении языка азербайджанского фольклора // «Советская филология», Баку, 1986, №6.

³ Оссоветский И.А. О языке русского традиционного фольклора. Вопросы языкознания, 1975, №5; Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. Москва, 1971; Богатырев П.Г. Язык фольклора // Вопросы языкознания, 1973, №5; Богословская О. Язык фольклора как функционально-стилистическая категория / Структура лингвостилистики и ее основные категории. Пермь, 1983; Борковский В.И. Синтаксис сказок. Москва, 1981.

ləşdirir.⁴ Tədqiqatlarında dialektlə folklor dili arasındakı münasibət məsələsinə xüsusi diqqət yetirən İ.A.Ossovetski folklor mətnlərini dialekt materialı kimi qəbul edir. İ.A.Ossovetski belə hesab edir ki, dialekt xüsusiyyətlərinin folklor dilində yayılması bir cür deyil: dil yaruslarından və folklorun janrlarından asılı olaraq müxtəlifdir.⁵ Y.B.Artemenko isə folklor dilini dialektin bir üslubu adlandırır. Beləliklə, bir sıra tədqiqatçılar folklor dilini dialektlə bu və ya başqa şəkildə eyniləşdirirlər. Zənnimizcə, folklor dilini dialekt hadisəsi kimi qələmə vermək doğru olmaz. Şübhə yox ki, folklor nümunəsini söyləyən sənətkar dialekt daşıyıcısıdır. Buna baxmayaraq, folklor dilinə nağıl, dastan daşıyıcısının dialekt sistemi çərçivəsindən kənarında olan başqa amillər də daxildir. Buraya başqa dialektləri də özündə birləşdirən dialektlərarası koyne, janrla əlaqədar xüsusiyyətlər və s. aiddir. Folklor dili dialektlə müqayisədə kifayət qədər sərbəst və müstəqildir. Belə ki, folklor dili dialektfövqü səciyyədə olub, istifadə dairəsinə görə dialektdən daha geniş işləkliyə malikdir. Buna görə də folklor materiallarında sırf məhəlli-dialekt sözləri azlıq təşkil edir, əsas lüğət tərkibi isə, əsasən, ümumişlək sözlərdən ibarət olur. Sintaktik quruluş baxımından dialektlə folklor dili arasında müəyyən uyğunluq olsa da, ümumxalq danışığı dili üçün sosiyyəvi olan sintaktik xüsusiyyətlər aparıcı mövqeyə malikdir. Folklor nəşildən nəslə keçib yaşayan söz sənəti olduğu üçün, dialekt sintaksisinə nisbətən cəllalanma, normalaşma, sabitləşməyə daha çox meyillidir. Bu baxımdan folklor dilində də müəyyən fonetik, leksik və qrammatik normativlər vardır ki, həmin cəhətə görə o bir növ ədəbi dillə səsleşir. Bununla belə, ədəbi dil üçün xarakterik olmayan çoxvariantlıq, dialekt xüsusiyyətlərinin mövcudluğu, kodifikasiyanın olmaması folklor dilini ədəbi dildən fərqləndirir. Folklor dili dialekt və ədəbi dil arasında xüsusi bir

⁴ Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. Москва, 1971; Богатырев П.Г. Язык фольклора // Вопросы языкознания, 1973, №5; Оссовецкий И.А. О языке русского традиционного фольклора. Вопросы языкознания, 1975, №5; Основные проблемы эпоса восточных славян. Москва, 1958.

⁵ Оссовецкий И.А. О языке русского традиционного фольклора. Вопросы языкознания, 1975, №5, с. 67.

pillə olub, dialektdən yuxarı, ədəbi dildən aşağıda durur.⁶

Folklor dilinin məişət danışiq dili ilə müqayisəsinə gəldikdə, şifahi şəkildə reallaşma həm folklor, həm də məişət danışiq dilinin ümumi cəhətidir və bu reallaşmada melodiya, vizual cəhətlər də nəzərə alınır. Folklor kimi, məişət danışiq mətnini maqnitofon lentinə köçürdükdə vizual informasiya ilə əlaqəni, yazıya alındıqda isə melodiyalılığı, musiqiliyi itirir. Mimika, jestlərə gəldikdə isə şifahi dillə məşğul olan mütəxəssislər onları mətnin bərabər hüquqlu komponenti hesab edirlər. Çünki mimika, jest müəyyən lövhələrin, təsvirlərin, ideyaların çatdırılmasını təmin edərək sözlərin seçilməsinə, sintaktik quruluşa təsir edir. Məsələn, «Koroğlu» dastanını danışdıqda Koroğlunun təsviri, atı, döyüş səhnələri və s. mimika və jestlərin, müşayətəedici funksiyası ilə yanaşı, mənəyaradıcı vəzifəsi də nəzərə çarpır. Folklor mətni ilə şifahi danışiq dili arasında ümumi cəhətlər kimi elliptikliyi, təkrarlığı, dialoqluğu göstərmək olar. Bunlar xüsusən dastan mətnləri üçün xarakterikdir.

Folklor mətnləri danışiq mətnlərindən bir neçə cəhətə görə fərqlənir. Bunları bir-birindən fərqləndirən əsas cəhət folklor mətnlərinin danışiq dilinə xas olmayan estetik funksiya daşmasıdır. Ən mühüm ümumiləşdirici cəhət isə hər ikisinin şifahi şəkildə mövcud olmasıdır. Bu da mətnin həm deyilməsi, həm də qəbul

⁶ Daha ətraflı bax: Гухман М.М. Взаимодействие диалектных ареалов и развитие наддиалектных форм в донациональный период (на материале германских языков) – Эггельс и языкознание. Москва: Наука, 1972, с.208-233; Десницкая А.В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Ленинград: Наука, 1970, с.98; Жубанов Е.Х. О природе казахского наддиалекта и проблемах истории литературного языка // «Советская тюркология», 1988, №3, с. 63-67; Миронов С.А. Диалектная основа литературной нормы нидерландского национального языка / Вопросы формирования и развития национальных языков. Труды Ин-та Языкознания, т. X, Москва, 1960, с.307; Алексеев В.П. Этногенетические предания, лингвистические данные, антропологический материал / Этническая история и фольклор. М.: Наука, 1977, с.259; Богословская О. Язык фольклора как функционально-стилистическая категория / Структура лингвостилистики и ее основные категории. Пермь: ПГУ, 1983, с.155; Боронов А.А. Язык эпоса «Манас» как наддиалектная форма киргизского языка // «Советская тюркология». Баку, 1985, №6, с.75-84; Волкова З.Н. Эпос Франции, Москва: Наука, 1984, с.319.

edilməsi ilə əlaqədardır. Folklor dilinin tədqiqi Azərbaycan dilinin şifahi nitq sintaksisinin dərinlən və sistemli öyrənilməsi baxımından da gərəklidir.

Folklor dilinin tədqiqində janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, folklorun janrlar üzrə tədqiqi sahəsində rus dilçiliyində müəyyən təcrübə toplanmışdır.⁷ Azərbaycan dilçiliyində də son zamanlar bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür.⁸ Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan folklorunun ayrı-ayrı janrlarının linqvistik tədqiqi zəngin şifahi xalq ədəbiyyatının özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinin mühüm şərtidir və bu tədqiqatlar yeni nəticələr əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Ayrı-ayrı janrların tədqiqi folklor dili lüğətinin tərtibi haqqında məsələnin zəruriliyini də bir məqsəd kimi qarşıya qoyur. Folklor sözlüyünün tərtibi üçün materialları janrlara görə hazırlamaq məqsədəuyğundur. Bu işə gələcəkdə onların leksik, qrammatik cəhətdən müqayisəsinə, folklor dilinin dialektfövqülüyünü sübut etməyə imkan verə bilər.

Folklorun əsas janrlarından biri kimi nağıllar xalqın tarixini, dünyagörüşünü, adət-ənənələrini özündə əks etdirir. Folklor nəzəriyyəsi ilə məşğul olan dünya alimləri (Qrim qardaşları, H.Anderсен, С.Фрезер, А.Н.Веселовски, V.Y.Пропп, Y.M.Мелетински və başqaları) nağıl janrının araşdırılmasında böyük uğurlar qazanmışlar.

Azərbaycan folklorşünaslığının ilkin mərhələsindən S.Mümtaz, H.Zeynalli, H.Əlizadə, Y.V.Çəmənzəminli, H.Araslı, H.Zərdabi, R.Əfəndiyev, E.Sultanov, F.Köçərli, V.Xulufu kimi alimlərin başladığı araşdırmaları A.Nəbiyev, N.Seyidov, R.Qafarlı, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, E.Əlibəyzadə və başqa tədqiqatçılar davam etdirmişlər.

⁷ Типология народного эпоса. Москва: Наука, 1975; Язык жанров русского фольклора, Петрозаводск: ПГУ, 1979; Язык жанров русского фольклора, Петрозаводск: ПГУ, 1983; Борзовский В.И. Синтаксис сказок. Москва: Наука, 1981.

⁸ Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların dili («Şehriyar» dastanının materialları əsasında) Bakı: Elm, 1991, 136 s.; Mehdiyeva S. Folklor abidələrinin linqvopoetik tədqiqi. Bakı: Elm, 2003; Seyidəliyev N.F. Atalar sözü və məsələlərdən ibarət frazeoloji vahidlər (Azərbaycan dastan və nağılları əsasında). Türkologiya, Bakı, 2003, № 1-2, s.54-68; Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984; Якубова С. Азербайджанское народное сказание «Ашуг Гариб», Баку: Изд. АН Аз.ССР, 1968; Кочарли С. Лексика азербайджанских баяты. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. Баку, 1984; Bayramova A.I. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının linqvistik poetikası: Filol. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2002.

Növündən, süjetin sadə və mürəkkəbliyindən asılı olaraq nağıllar bir-birindən öz dilinə və üslubuna görə fərqlənir. Nağıllarda uydurma çox vaxt fantastik səciyyə daşıyır. Bu xüsusiyyətinə görə də nağıllar folklorun başqa epik növlərindən fərqlənir. Fantastik uydurma möcüzəli əhvalatlar fonunda, sehr, cadu, əfsun, tilsim aləmində geniş təsvir edilir, canlı obrazlar vasitəsilə verilir. Şeirli nağılların bütün quruluşu miflərdən təşkil olunur.⁹

Həqiqətən, miflər türk dünyagörüşünün ayrılmaz bir hissəsi kimi sehirli nağılların əsasını təşkil edir. Ona görə də sehirli nağıllarda mifoloji leksika xüsusi yer tutur, onunla əlaqədar mübaliğələrə geniş yer verilir. Ümumiyyətlə çoxşaxəli süjet xətti ilə seçilən sehirli nağıllar üçün rəngarəng obrazlar, əhatəli təsvirlər səciyyəvidir.

Heyvanlar haqqında nağıllar quruluş etibarilə çox qısa nağıl təhkiyəsi, dialoqlar və müxtəlif formalı şer parçalarından ibarət olur və nəzmlə nəsrin sintezi bu növ nağılların xarakterik xüsusiyyəti sayılır. Bu nağıllar çox vaxt dialoq, sual-cavab şəklində qurulur və dialoq onların əsas əlaməti hesab olunur. Beləliklə, nağıllar içərisində də sehirli nağıllarla heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllar dil və üslubuna görə bir-birindən fərqlənir.

Nağıllarda təsvir edilən hadisələr yığcam, sadə cümlələrlə, adi, ümumişlək sözlərlə verilir. Sosial-mişət nağıllarının üslubu mişət-danışıq üslubuna çox yaxındır. Ümumiyyətlə nağıl dilinin öz üslubu, öz şirin dili, özünəməxsusluğu və sərbəstliyi var. Digər tərəfdən, bu dil o qədər də yonulub cilalanmamışdır.

Nağıl dilinin formalaşmasında folklorun ümumi əlamətləri – çoxvariantlıq, ənənəvilik, kollektivlik və anonimlik özünü göstərir.¹⁰ Çoxvariantlıq şifahiyyənin məntiqi nəticəsidir. Ənənəvilik nağıl dili üçün zəruri olan özünəməxsus leksika, formulların, epitetlərin mövcudluq mənbəyidir. Kollektivlik və anonimlik də bütün nağıllara xas olan cəhətdir. Bu xüsusiyyətlər nağıl dilinin dialekt-fövqülüyunu yaradan cəhətlər olub, onu həm ədəbi dildən, həm də dialektdən fərqləndirir.

⁹ Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки, Москва: Наука, 1986; Пропп В.Я. Морфология «волшебной» сказки. Москва: Лабиринт, 1998.; Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Изд.-во ЛГУ, 1986.

¹⁰ Qafarlı R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlarası əlaqə), Bakı: Tusi adına ADPU-nun mətbəəsi, Bakı, 1999, səh.111.

Azərbaycan dastanları da son dövrlərdə istər folklorşünaslar, istərsə də dilçilər tərəfindən ümumi problemlər çərçivəsində müxtəlif cəhətdən tədqiq edilmiş, onun ayrı-ayrı məsələləri öz elmi şərhini tapmışdır. Bu sahədə H.Əlizadə, M.Təhmasib, X.Koroğlu, K.Vəliyev, S.Mehdiyeva, N.Cəfərov kimi alimlərin xidmətləri böyükdür. Xüsusən N.Cəfərov son vaxtlarda qədim türk eposunun, «Dədə Qorqud»un, «Koroğlu»nun poetik forma xüsusiyyətlərini araşdırmış, şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata, eposdan kitaba keçidin tipologiyasını izləmişdir.¹¹ Azərbaycan dastançılığının dünya və türk nəzəri-estetik fikri kontekstində tədqiqi dastanların dilinin də milli dil sistemində yerini müəyyənləşdirmək baxımından qiymətli dir.

Yeni dövr türk-oğuz-Azərbaycan eposu qədim türk epos ənənələri üzərində vüsət almışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından başqa, əlimizdə olan xalq dastanlarının əksəriyyəti XVI-XVIII əsrlərdə yaranmışdır.¹² Odur ki dastanlar dilimizin beş əsrdəki vəziyyətini özündə əks etdirən folklor örnəyidir. Dastanlar Azərbaycan folklorunun ən iri və yayılmış janrlarından biri kimi dil tariximizə qiymətli faktlar verir.

Nağıl və dastanların dili arasında ümumi və fərqli cəhətlər vardır. Həm nağıllar, həm də dastanlar estetik funksiya daşıyır. Bu folklor örnəklərinin əsas leksik-sintaktik vasitələri mətnin başa düşülməsinə, qavranılmasına və yadda qalmasına xidmət edir. Fikrimizcə, dastan və nağıl mətnlərini bir sıra ümumi cəhətlər birləşdirir: mətnin mövcudluq üsulu ilə əlaqədar variantlılıq, formulluq, xüsusi başlanğıc formalarının, sonluqların olması, təkrarların geniş işləkliyi və s. Məsələn, dastanların nəzm hissəsində ayrı-ayrı misraların təkrarı istər qəhrəmanlıq, istərsə də məhəbbət dastanlarında özünü göstərir.

Folklor dili geniş və çoxşaxəlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir folklor nümunəsinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Nağıl və

¹¹ Cəfərov N.Q. «Koroğlu»nun poetikası: Müəllimlərə kömək. Bakı, 1997; Cəfərov N.Q. Azərbaycan: dil, ədəbiyyat və mədəniyyət. Bakı, 2001; Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, 1995; Cəfərov N.Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002; Cəfərov N.Q. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999; Cəfərov N.Q. Genezisdən tipologiyaya. Bakı, 1999.

¹² Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı: Elm, 1972, səh. 3.

dastanlar istər danışq dili ünsürlərini, istər arxaik sözləri, istərsə də dialekt sözlərini müxtəlif nisbətə özündə əks etdirir. Nağıl dilində canlı danışq dili ünsürləri çox yayıldığı halda, dastan təhkiyəsində danışq dili elementləri az işlənir. Dastanların xüsusiyyətindən asılı olaraq, qoşma və gəraylıların dil və üslubunu, təmtəraq və bədii gücünü saxlamaq cəhdi dastanın nəsr hissəsinə də təsir edir. Ona görə də dastanın nəsr hissəsinin dili nağılın təhkiyəsindən seçilir. Dastan dili üçün arxaik sözlərin olması onun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Nağıl dilində isə, əksinə, arxaik sözlərə çox az hallarda təsadüf edilir. Elə buna görə də dastan dilinin tədqiqi diaxronik tədqiqat metodunu tələb edərsə, nağıl dili sinxron səpkidə təhlil edilir.

N.Cəfərov qədim türk eposunun təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında formalaşdığını göstərir.¹³ O, IX-XI əsrləri regional, milli türk eposlarının təşəkkülü dövrü adlandırır.¹⁴ Deməli, dastanlar güclü kökə, güclü milli ənənəvilikə malikdir. Bu dil daha kamil və mükəmməldir. Dastan dili struktur cəhətdən təkmilləşdirilmiş, üzərində işlənmiş, milli ənənəvilikə bağlı bir dildir. Dastanlar forma və məzmunca dolğun olduğu kimi, dil xüsusiyyətləri etibarilə də kamildir.

Tədqiqatın «Nağıl və dastan dilinin leksik-semantik xüsusiyyətləri» adlanan birinci fəslində folklor dilinin lüğət tərkibi, köhnəlmiş sözlər, leksik-semantik söz qrupları, onomastik vahidlər, ümumiyyətlə nağıl və dastan dilinin leksik xüsusiyyətləri üzə çıxarılib təhlil olunur, xüsusən nağıl və dastan dilinin spesifik leksik səciyyəsi müəyyənləşdirilir və müasir dil, dil tarixi, dialektoloji araşdırmalarla müqayisədə onun xarakterik leksik cizgiləri göstərilir.

I fəsil beş bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə nağıl və dastan dilinin lüğət tərkibi haqqında ümumi qeydlər öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan nağıl və dastanları qədim oğuz elində yaranan, onun həyatını, adət-ənənəsini, dünyaya baxışını əks etdirən, əbədi yaşayan, zaman-zaman insanları heyran qoyan bir sənət nümunələridir. Nağıl və dastanlarımızın dili öz axıcılığı, səmimiyyəti ilə oxucuları cəlb edir. Bu folklor nümunələrinin təsiri altında nəsillər böyüyür, tərbiyə alır. Nağılların dilinin yaratdığı estetik duyğular insanı yük-

¹³ Cəfərov N.Q. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, səh.12.

¹⁴ Yenə orada, səh.43.

sök mənəviyyata, kamilliyə, əyilməzliyə çağırır. Nağıl və dastanlar dünyanın əsas qanunlarından biri olan yaxşılığın pislik, mərdliyin namərdlik üzərində qələbəsinin parlaq nümunələridir. Azərbaycan nağıl və dastanlar elimizin, torpağımızın yaratdığı solmaz, əbədi düşüncə sərvəti olub dilinin sadəliyi, aydınlığı ilə sosiyyələnin.

Mənşə etibarilə Azərbaycan nağıl, dastan dilinin leksikasının əsas hissəsi qədim Azərbaycan sözləridir. Geniş yayılmış ərəb və fars sözlərinin işlənməsi də folklor dilinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Alınmalardan yaranan ehtə ifadələr var ki, nağıl və dastan boyu işlədilir və folklor dilinin yaradıcı vasitələrindən biri kimi çıxış edir. *Barihəmlini yerə qoydu, rəmmal rəml atdı, qiymətdən ağır, vəzindən yüngül, yuxusu ərşə çəkildi, yuxusu ərşə bülənd oldu, qəm dəryasına qərq oldu, ağılı sərdən çıxdı, misli bərabəri yox idi, aləmi-röya, abi-kövsər* və s. bu kimi söz və ifadələr nağıl, dastan boyu işlənilir, folklor dilini yaradır. Ərəb və fars dilindən alınmış bu söz və ifadələr, folklor dilini dialekt səviyyəsindən çox-çox yuxarı qaldırır, ona məxsusilik verir, dialektfövqülüyün əlamətlərindən biri kimi özünü biruzə verir.

Dastanlarda Şah İsmayıl Xətəinin öz qoşmalarından, Qurbaninin, Xəstə Qasımın əsərlərindən, Aşıq Alının, Sarı Aşığın bayatılarından yeri gəldikcə məharətlə istifadə edilmişdir. Bunlar nağıl və dastanlarda tarixilik meyarının güclənməsinə, zaman və mühitlə yaxından səsleşməsinə kömək edir. Bu da, nağıl və dastanların dilinə keçmiş yüzilliklərin ab-havasını, ruhunu gətirir, insanı həmin zaman və mühitlə, həmin dövrlə tanış edir.

El sənətkarları ümumxalq dilində işlənən sözlərdən də istifadə edib, nağıl və ya dastanı danışa bilərdilər. Amma bu folklor örnəklərində ərəb, fars sözlərini (*təbib, loğman, rüsxət, ərz eləmək, fərmayəş, bəzirgan* və b.) işlətməklə o dövrün danışq dilində işləndiyi üçün onlardan üslubi priyom kimi istifadə edir, xüsusi nağıl, dastan dilini meydana gətirirdilər. Bu sözlər folklor nümunələrinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilirdi.

Azərbaycan nağıl və dastanlarımızın dili ilə çağdaş dilimiz eyni əsasdadır. El sənətkarlarının sözü sözə qoşmaq, qədimlə yenini birləşdirmək qabiliyyəti xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Azərbaycan nağıl və dastanlarında dildən müvəffəqiyyətlə istifadə etmə məsələsi adamı heyran qoyur. El sənətkarları ana dilinin zəngin xə-

zinəsindən bəhrələnib dövrün ruhunun, məişət və etnoqrafik təfərrüatlarının dolğun təsvirinə müvəffəq olmuşlar.

Birinci fəslin ikinci bölməsi «köhnəlmiş sözlər» adlanır.

Azərbaycan nağıl və dastanlarında işlədilən sözləri semantik cəhətdən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Köhnə quruluşla əlaqədar olan sözlər;
2. Mifoloji məfhumlarla əlaqədar sözlər;
3. Silah adları;
4. Ölçü, çəki, pul vahidləri;
5. Geyim, daş-qaş adları;
6. Heyvan və quş adları.

Dastanların nəzm hissəsində elə leksemlərə təsadüf edilir ki, onların bir qismi zaman keçdikcə ümumən Azərbaycan dilində işləkliyini itirmiş, digər qismi ədəbi dildən çıxaraq, öz varlığını və izlərini dialekt və şivələrimizdə qoruyub saxlaya bilmişdir. Bəziləri isə şəkilsə və ya semantik cəhətdən müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dastanların nəzm hissəsində *xədəng* – ox, *us* – ağıl, *dal* – budaq, *öksüz/yoxsuz* – yetim, *duzax* – tələ, *al* – hiylə, *arı* – təmiz, *arınmaq* – təmizlənmək, *bulmaq* – tapmaq, *varmaq* – getmək, *qamu* – hamı, *duş* – yuxu, *dün* – gecə, *silə* – vətən, *yayax* – piyada, *irmək* – çatmaq, *əsrəmək* – qızmaq, *soylamaq* – seçmək, *salıq vermək* – xəbər vermək, *cuğullamaq* – xəbərçilik etmək, *daşlanmaq* – hücum etmək, *əgrimçə* – üzük, *ün* – səs və sairə bu kimi arxaik sözlər işlədilir. Bu sözlər həm qədim türk abidələrində, həm də Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında qeydə alınmışdır. Orta əsrlərdə folklor və yazılı ədəbiyyat bir-birindən fərqli olsa da, onların arasında müasir dövrdən daha çox təmas nöqtələri olmuşdur.

Son dövrlərdə, müstəqilliyimizin əldə edilməsi ilə əlaqədar, vaxtı ilə nağıl və dastanlarda işlənmiş bir sıra ümumtürk mənşəli qədim sözlərin dilə gətirilməsi, onlara yeni həyat verilməsi müşahidə olunur. *Ulu*, *ulus*, *ün*, *ünyetməz*, *əski*, *nəsnə*, *yağı*, *altun*, *iraq*, *soy*, *suç*, *yavuş* və sairə bu kimi sözlərin yenidən dilə fəallaşması, işləklik qazanması müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiyanın I fəslinin üçüncü bölməsi «Leksik-semantik söz qrupları» başlığı altında verilmişdir.

Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində sözlərin leksik-seman-

tik çalarlıqları, sinonimlik, antonimlik kimi semantik kateqoriyalar yüksək tutumlu bədii ifadə vasitələri rolunu oynayır. Bu baxımdan nağl və dastanların semantik səviyyədə tədqiqi danışiq dilinin bir sıra xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Doğrudur, Azərbaycan dilçiliyində dilimizin leksik-semantik sistemi, çoxmənalılıq, sinonimlik, antonimlik və s. leksik-semantik kateqoriyalar istər di-axron, istərsə də sinxron planda monoqrafik tədqiqatların obyektinə olmuş, bu sahədə qiymətli əsərlər yazılmışdır.¹⁵ Lakin həmin əsərlərdə qeyd olunan problemlər tədqiq olunarkən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə ya heç müraciət olunmamış, ya öləri toxunulmuşdur. Halbuki nağl və dastanlarda leksik-semantik söz qruplarının elə maraqlı xüsusiyyətlərinə rast gəlirik ki, onların ümumiləşdirilməsi semasioloji baxımdan çox qiymətlidir.

Dildə sinonim sözlərin çoxluğu bu və ya başqa bir milli dilin zənginliyi, çoxşaxəliliyi, üslubi imkanlarının genişliyi deməkdir. Dastan və nağıllarımız zəngin sinonimliyə malikdir. Sinonim sözlərin ən çox işləndiyi nəzm parçaları ustadnamələrdir. Hər bir dastanın əvvəlində Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Ululu Kərim, Şəmki Hüseyn, Aşıq Ələsgər, Usta Abdulla, Dölek Murad və başqalarının qoşma, gəraylı, divanı, tənris üslubunda yazdıqları ustadnamələr deyilir. Ustadnamələr aşıq sənətini xalq arasında ən çox şöhrətləndirən janrlarından olub bu sənətin zirvəsi sayılır. Sinonim sözlər bu ustadnamələrdə geniş yayılmışdır. Ustadnamələrdə insanın mənəvi gözəlliyi, əxlaqi keyfiyyəti, cəmiyyət içərisində davranış qaydaları xalqın adət-ənənəsinə uyğun tərənüm olunur. Sinonim cərgələrin köməyi ilə qəhrəmanlıq, mərdlik, dostluq, etibar, sədaqət, vəfa, təvazökarlıq, saflıq, böyüyc hörmət, insanı rəftar kimi nəcib keyfiyyətlər aşılındığı kimi, lovğalıq, nadanlıq, satqınlıq, namərdlik, xəyanət, vəfasızlıq kimi çirkin sifətlər də pislənir:

¹⁵ Demircizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnoqr, 1962; Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980; Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild, Bakı: Nurlan, 2003; Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı: Elm, 1985; Həsənov H. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1983.

*Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin,
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim,
Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim.*

(«Novruz və Qəndab», s. 152)

Məlumdur ki, təzadla deyilmiş söz fikrin obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır. Belə sözlər insan hafizəsində daha tez həkk olunur. Təzad yaradılmasında xüsusi rol oynayan antonimlər dastan dilində də axıcılığı, ahəngdarlığı, obrazlılığı və ifadəliliyi təmin edir.

Omonimlər nağıl və dastan dilində özünə məxsus yer tutur. Təcnis və ya cinas qafiyə biçiminin bir növü olmaqla şərin qafiyə quruluşunu tamamlayan, ona forma və məzmun əlvanlığı gətirən, beyt və bəndləri incə çalarlarla zənginləşdirən bir poetik komponentdir. Hələ XVI-XIX yüzilliklərdə aşuqların sənətkarlıq məharəti onların yaratdıqları təcnislərlə ölçülürdü. Qurbani, Xəstə Qasım, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn kimi onlarla qüdrətli söz ustaları təcnisin özətsiz nümunələrini yaratmışlar. Cinas qafiyəli bu şeirlər əsasən dilimizdəki omonimlərdən yaranır. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində omonimlik və onunla bağlı hadisələrin bütün növləri az və ya çox dərəcədə çıxış edir. Adətən omonimlik dilimizin öz daxili imkanları əsasında yaranır. Dilin öz daxili imkanları əsasında yaranmış omonimlik və onunla həmhüdəd hadisələr yüzlərdir. Xalq yaradıcılığı fars və ərəb dilli mənbələrdən çox uzaq olduğu üçün omonimlik yaradan alınma sözlər kəmiyyətcə hiss olunacaq dərəcədə azdır.

I fəslin beşinci bölməsi folklor didinin onomastik vahidlərindən bəhs edir.

Nağıl və dastanlarımızda onomastik vahidlərin işlənmə tezliyi daha yüksəkdir. Bu folklor növlərində onomastik vahidlərin tez-tez işlənməsi ekstralingvistik faktorlardan irəli gəlir. Nağıl və dastanlarda işlənmiş onomastik vahidlərin təhlili göstərir ki, onlar üslubi fiqur kimi çıxış edir, ekspressivliyə, emosionallığa, poetikliyə və məcaziliyə xidmət edir.

Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində olan omonimlik vahidlərin əksəriyyəti fonetik dəyişikliyə uğramış, danışq dilinə uyğun, tələffüz edildiyi şəkildə işlədilmişdir. Buna nümunə olaraq, *Tufarqan* oykoniminin dastanlarda rast gəlinən *Tifarqan//Duvar-*

xan, Samur hidroniminin Zənbur, Tbilisi oykoniminin Tiflis şəklində dastanlarda əks olunmuş variantını göstərə bilərik.

Ümumilikdə onu qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan nağıllarında işlədilən toponimlər konkret toponimləri deyil, sadəcə bir yeri başqasından fərqləndirmək məqsədilə işlədilir. Azərbaycan dastanlarında işlədilən toponimlər isə daha çox realıq bildirir; odur ki onların tarixi-lingvistik təhlili, bir tərəfdən, Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını, digər tərəfdən, bu dastanların formalaşdığı tarixi arealı müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Azərbaycan folkloru orta əsr antroponimik layını özündə əks etdirən mötəbər mənbələrdəndir. Şifahi xalq ədəbiyyatında işlənən antroponimlərin tədqiqi Azərbaycan dilinin müəyyən dövr leksik qatının öyrənilməsi baxımından da az əhəmiyyətli deyil.¹⁶ Folklor dilində işlənən antroponimlərin əsas vəzifəsi tək-cə ayrı-ayrı denotatları adlandırmaq və onları bir-birindən fərqləndirmək deyil, həm də ekstralingvistik xüsusiyyət kəsb etməsidir.

Nağıl və dastanlarda türk dillərinin ad sistemi üçün xarakterik olan xüsusiyyət də nəzərə çarpır. Antroponimlərdə daxili ahəngdarlıq, qafiyə, adların ilk səslərinin eyniliyi, alliterasiya özünü biruzə verir. Bu xüsusiyyət yüksək bədiilik yaradır, nağılların emosional təsir gücünü artırır. Məlumdur ki, qafiyəli ad qoyma Azərbaycan xalqının qədim ənənələrindən biridir.

Amma nağıl və dastanlarda müasir dil baxımından arxaik hesab edilən şəxs adları da az deyil: Pəxnur, Tüsməl, Ərgə, Üççörək xanım, Nuşapəri, Siman, İrəneyi Cəngi, Sədət, Minagördən, Cəngül, Kavə Cəmşid, Xanı xanım, Qaraca oğlan, Sicimqulu, Toppuzqulu, Batman qılınc, Qara keşiş, Toxmaqvuran, Tanrıtanımaz, Dilbilməz, Qorxuqanmaz, Qulzirek və s. Bu adlar, öz nominativ vəzifələri ilə yanaşı, üslubi funksiya da daşıyır. Belə adlar kortəbii surətdə yaranmur. Poetonimlər sosial-ideoloji yükə malik olub bu adı daşıyan şəxsin bu və ya digər xüsusiyyətini özündə əks etdirməyə çalışır.

Azərbaycan nağıllarında sehri, əsəri personajlar çoxdur və heç

¹⁶ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, səh.498; Qurbanov A. Poetik onomastika. Bakı: APl-nin nəşriyyatı, 1988, səh. 6; Xalıqov F. Folklor onomastikası. I cild, Bakı: Elm, 1998; Xalıqov F. Folklor onomastikası. II cild, Bakı: Elm, 2000; Xalıqov F. Azərbaycan dilinin folklor onomastikası. Filol. elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2004.

şübhəsiz, bunları nağıllar üçün realiya hesab etmək olar. Nağıllarda eyni mifoloji surətlərdən bir neçəsi işləndikdə, onları öz aralarında bir-birlərindən ayırmaq ehtiyacı olduqda onları fərdləşdirirlər. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə bu dissertasiyada mifonimlərin təsnifatı verilmişdir.

Mifonimlərə aşağıdakı xüsusi isimlər daxildir:

1. Peyğəmbər və əfsanəvi şəxsiyyət adları: *Xızır İlyas, Süleyman Peyğəmbər, Nuhu Nəbi, Şıx Səbri* və s.

2. İlahə və pəri adları: Pərilər padşahının qızı *Mələkəxatun, Qırx Qönçə xanım, Gülü Qah-Qah xanım, Minagərdən xanım* və s.

3. Div adları: *Sarı div, Kələ div, Qara div, Ağ div, Mərcani-cadu div, Əş-əş div* və s.

4. Div cinsindən olan yarı əfsanəvi pəhləvanların adları: *Vərğa pəhləvan, Nəhangani-Nəhəng, Xunxar pəhləvan, Qırtas pəhləvan, Tus pəhləvan, Pəhləvani-Təxtiçirəğ* və s.

5. Cadugər, firiştə, cin, dərviş adları: *Cinni-Cəfər, Əzirəğa Cadu, Üçbiğ Kosa, Əhmədi Çekkaş, Qalxa Cadu* və s.

6. Qeyri-real məkan, yer, dağ bildiren adlar: *Gülüstani-Bağirəm, Yeddi div yurdu, Qülzəmi-Qaf* və s.

7. Qeyri-adi, qeyri-real yolla dünyaya gələn qəhrəmanların adları: *Nar qızı Nardan Xatun, Ayğır Həsən, Kəlləgöz, Kəl Həsən* və s.

8. Əfsanəvi quş və heyvan adları: *Çil Madyan, Çil at, Qara at, Dərya atı, Dəniz atı, Yel atı, Göy at, Zümrüd quşu, Səməndər quşu, Simurq quşu, İlanlar şahı Şahmar* və s.

Mifonimlər çox vaxt alınma sözlərlə ifadə olunur: *Xunxar pəhləvan, Divicəng pəhləvan, Tus pəhləvan, Əş-Əş div, Qırtas pəhləvan, Nəhangani-Nəhəng, Kor Kosra* və s. Mifonimlərin arasında adi antroponimlərə də rast gəlmək olur.

Türk poetikasına xas olan alliterasiya mifonimlərdə də öz əksini tapır. Daha doğrusu, mifonimlər yaranarkən alliterasiyaya uyğun əmələ gəlmiş göz qabağındadır. Mifonimlərdə həm başlanğıc səslərin səsləşməsinə, həm də sözün müxtəlif hissələrində eyni samitlərin işlənməsinə təsadüf edirik.

Mifonimlər çox mürəkkəb olub öz forma, mənşə, vəzifə etibarını ilə çox rəngarəngdir. Amma bütün hallarda xüsusi isimlər mifoloji kontekst daxilində mifoloji obyekt haqqında məlumat verir. Kontekst və məqamın dəyişilməsinə baxmayaraq, adların eynilə başqa-başqa

nağıllarda işlədilməsi müşahidə olunur. Türk mifik təfəkkürü ilə bağlı olan mifoloji adlar qədim təsəvvürlərlə bağlıdır. Yəqin ki, bu adların mənşəyinin köklərini qədim dövrlərdə axtarmaq lazımdır.

Dissertasiyanın «Nağıl və dastan dilinin morfoloji xüsusiyyətləri» adlanan II fəslində həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin nağıl və dastan dilində işlənmə xüsusiyyətlərinə nəzər salınır. Bu fəsilə nitq hissələrinin bütün qrammatik kateqoriyalarından yox, ədəbi dildən fərqlənən, daha çox nağıl və dastanlara xas olan xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir.

II fəslin birinci bölməsi «Əsas nitq hissələrinin işlənmə xüsusiyyətləri» adlanır.

Azərbaycan nağıl və dastanları üzərində müşahidələr belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, adlarını çəkdiyimiz folklor nümunələrində işlədilən isimlərdə daha çox fonetik və morfoloji dəyişikliklər nəzərə çarpır. Mənsubiyyət şəkilçili isimlərdə yiyelik və təsirlik hal şəkilçilərinin düşməsi çox geniş yayılmışdır.

Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində şifahi danışiq dili üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri qoşa sözlərin böyük işlənmə tezliyinə malik olmasıdır. Mənanı qüvvələndirmək, ümumiləşdirmə vermə üçün əmələ gələn qoşa sözlərdəki alliterasiya, daxili qafiyə nağıl, dastan dilinə vəzn, ritm, emosionallıq gətirir, onun bədii dəyərini artırır. Bu sözlər nağıl, dastan dilinin ən çox yayılmış sözləri hesab edilə bilər.

Gəl bu gündən *fağır-füqaraya, kasıb-kusuba* ol tutax, nəzir-niyaz paylayax, bəlkə allahın rəhmi gələ bizə (Azərbaycan nağılları, IV c., s.69); Qazanlar asdılar, ac qarınları doydurdular, yetim-yesiri sevindirdilər. (Azərbaycan nağılları, IV c., s.69); Qarı nənə, çıx şəhərə, bir *ayından-oyundan* al, gətir, bişir, yeyək (Azərbaycan nağılları, II c., s.30).

Nağıl və dastan dilində sifətlərin leksik cəhətdən özünəməxsusluğu diqqəti cəlb edir. *Ey//yey-yaxşı, arı-təmiz, ixtiyar-qoca, qarı-barışmaz, qəlbi-uca* kimi arxaik, *laqqaçuy boş, lüt-üryan-çılpaq, tırınqı-istedadsız, kahal- sözə qulaq asmayan, bazburutdu* – gözözlümlü, *nəvərən* - girdə və s. kimi dialekt sözlərini görmək mümkündür.

Nağıl və dastanlarda işlənən miqdar sayları arasında semantik qarşılaşma nəzərə çarpır. Bu qarşılaşma həm azdan çox istiqamətində, həm də əksinə olur. Məlumdur ki, dastanlar ustadnamələrlə

başlanır. Hər ustadnamənin arasında bu ifadələr işlənir: Ustadlar ustadnaməni *bir* deməyib, *iki* deyər, biz də deyək *iki* olsun. Ustadlar ustadnaməni *iki* yox, *üç* deyər, biz də deyək *üç* olsun.

Dorvişin adamlardan elədiyi qızıldan *yeddi* ildi ehsan verirəm, *min* il də versəm, yenə qurtarmaz (Azərbaycan nağılları, II c., s.59).

Ay Həzarat, üç dörd məni qocaldır,
Zülf dərdi, xal dərdi, bir də el dərdi,
Mən yazığın *min* gününü *bir* eylər,
Nadan dərdi, xoryat dərdi, dil dərdi

(«Əsli və Korəm», s.101).

Nağıl və dastan dili üçün saylar arasında semantik paralellik də xarakterikdir. Sayların qoşulduqları isimlərlə birlikdə yaratdıqları konstruksiyalar təkrarlanır və bunlar təkrarlandıqca nağıl və dastan dili üçün zəruri olan ritm və intonasiya yaranır. Bu işə öz növbəsində folklor mətnində bədiilik yaradan vasitə kimi təzahür edir. *Bir könüldən min könlə* və *ya bir ürəkdən min ürəyə* birləşmələrində tam paralelizm nəzərə çarpır. Tərkib hissələrindən biri olan *könül*, *ürək* sözü təkrarlanır. Amma təkrarlanan bu sözlərdən heç birini atmaq olmur, çünki onlardan hansı biri atılarsa, ritm, intonasiya pozular, axıcılıq itər, nağıl dilinin bədii gücü zəifləyər. Artıq bu konstruksiyalar nağıl və dastan dili üçün formül hesab edilir.

Nağıl və dastanlarda işlədilən miqdar saylarının osas xüsusiyyətlərindən biri də onların qeyri-müəyyənlik ifadə etməsidir. *Otuz, qırx, əlli, altmış, yüz, min* və s. saylar çoxluq bildirir.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *üç, yeddi* və *qırx* sayları sakral, müqəddəs say hesab olunur. Bu saylar dünya dillərinin əksəriyyətində müqəddəs say kimi qəbul edilmişdir.¹⁷ Bu rəqəmlər Hindistan, Çin, Amerika, Yeni Zelandiyanın bir sıra yerlərində də müqəddəs sayılır.¹⁸ Məsələn, 7 rəqəminin «dünya əhəmiyyətli» bir rəqəm olmasını saysız-hesabsız faktlar sübut edir. Bu rəqəm Şumer əfsanələrində belə müqəddəs hesab olunmuş: kainatın taleyini 7 ən böyük allah və ilahə həll edirmiş, yeraltı

¹⁷ Зарбалнев Х.М. Типология числительных и числовых конструкции. Баку: Азия, 1997, с.20.

¹⁸ Рустамзаде Р. Азербайджанские историко-героические дастаны, Автореф. дис. ... докт. фил. наук. Баку, 1988.

şahlığın qarşısında 7 darvaza varmış, ümumdünya tufanı 7 gün davam edirmiş və s.¹⁹ Azərbaycan xalqının dünyagörüşündə də 7 rəqəmi ilə bağlı olan bir sıra təsəvvürlər özünü göstərir: 7 arxa dönənini tanımaq, 7 qardaş ulduz, qurban kəsəndə 7 qapı qonşuya paylamaq, 7 iqlim, göyün və yerin 7 qat olması, allahaalanın yeri, göyü 7 günə yaratması, özünün altı möleykə ilə birlikdə yeri idarə etməsi və s. Bu misalların sayını artırmaq da olar. Adət və ənənələrimizdə üç və qırx rəqəmlərinin də xüsusi yer tutduğu məlumdur.

Türk xalqları üçün bu saylar vaxtilə hesabın son həddini göstərən rəqəmlər kimi sayılmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, nağıl və dastanlar da canlı bir xəzinə kimi bu ədədləri qoruyub saxlamışdır. Nağıl və dastanlarda müəyyən hadisənin üç dəfə təkrar olunması, üç bacıdan üçüncüsünün daha gözəl, ağıllı və ya fərasətli olması, sınaq meydanlarında qəhrəmanların üçüncü dəfədə şor qüvvə üzərində qələbəsi, üç (və ya yeddi, qırx) gün, üç gecə toy edilməsi xarakterik haldır.

Sakral sayların *-lar*, *-lər* cəm şəkilçisi ilə işlənməsinə təsadüf etmək olur. Adətən bunlar *üçlər*, *yeddiilər*, *qırxlar* şəklində təzahür edir. *Üçlər məzarı*, *yeddiilərin qəzəbinə düşər olmaq*, *qırxlar piri*, *qırxların ölindən cam içmək* kimi ifadələr dini ənənələrlə əlaqədar əmələ gəlmişdir. Dini əqidəyə görə tanrı dünyanı *üçlər*, *yeddiilər*, *qırxlar* və *üç yüz* oron vasitəsilə idarə edir.

Xalq dastanları və nağılları üzərində aparılan tədqiqat göstərir ki, müasir dilimizlə müqayisədə əvəzliliklərdə ehtəsaslı dəyişikliklər nəzərə çarpmır, yalnız orfoqrafik-fonetik səciyyəli fərqlər müşahidə edilir.

Ümumiyyətlə folklorda dialoqlar çox olduğundan, təbiidir ki, sual əvəzlilikləri kəmiyyətcə çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir.

Handa sual əvəzliyi «Koroğlu», «Qurbanı» və «Yaxşı və Aşıq» və s. dastanlarda müşahidə olunur.

Mən aşıq günəş *handa*,
Gün *handa*, günəş *handa*,
Üzgörə deməz Aşıq,
Sən *handa*, Günəş *handa*. («Yaxşı və Aşıq», s.145)

¹⁹ Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. Москва, 1982.

Harada sual əvəzliyinin sinonimi kimi tarixən Kişvərinin, Vidadinin və başqalarının dilində *qanda*, *xanda*, *handa* sual əvəzliyi işlənmişdir. «Əsli və Kərəm» dastanında isə *handa* sözü tamam başqa mənada işlənir:

Nə ola Əslim gələ,
Müşkül işlərim düzələ,
Handa bir qəşəng gözələ,
Çitədəydim, yaylıq səni

(«Əsli və Kərəm», s.76).

Handa əvəzliyi şərq qrupu dialektlərində adətən sual məqsədi daşımır. Çox vaxt *handa* sözü bir ədatı ilə birlikdə işlədilir. *Handa* bir birləşməsi çox vaxt *özünəməxsus cəhətləri olan, seçilmiş* mənalarına müvafiq gələn mənə daşıyır. Bu xüsusiyyət Bakı dialekti üçün daha çox səciyyəvidir.

Əvəzliliklərin təhlili zamanı nağıl və dastan dilində işlənmiş danışq dilinə və dialektə məxsus əvəzlilikləri toplayıb şərh etməyi məqsədə müvafiq hesab etdik.

II fəslin birinci bölməsində nağıl və dastan dilində işlənən fəllərin tədqiqi diqqətə layiqdir. Xüsusilə dastanların nəzm hissəsində olan fəllər və onların orta əsr abidələrində işlənmə formaları mühafizə olunub saxlanılmışdır ki, dilimizin keçmişini öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Folklor dili ümumxalq danışq dili faktı olduğu üçün burada dialoqlara, müraciətlərə geniş yer verilir. Fəllin əmr şəkli dialoji nitq üçün səciyyəvi olduğu üçün onun nağıl, dastan dilində geniş yayılması təbiidir. Nağıl və dastanlarda işlənmiş fəllin əmr şəklini şəxslər üzrə nəzərdən keçirdikdə bir sıra maraqlı xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq fəll arxaik qrammatik formaların rəngarəngliyi ilə seçilir. Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq dastanların nəzm hissəsinin dilində əmrin I şəxs təkini bəzən *-ayım*, *-əyim* forması yaradır. Xüsusilə Füzuli dili üçün səciyyəvi sayılan bu forma XVIII əsrə qədər dilimizdə işlək olmuş, Füzuli, Kişvəri, Bührhanəddin və başqalarının dilində işlənmişdir. *-Ayım*, *-əyim* forması xüsusilə «Əsli və Kərəm» dastanında çox işlənmişdir. Hətta bu dastanın nəzm hissəsinin dili üçün *-ayım*, *-əyim* şəkilçisini normativ hesab etmək olar:

Ərzurumnan çıxdım, üç oldu yolum,
Mən bu yolun hankısına *gedəyim?*
Gecə-gündüz çağırıram yaradan,
Mən bu yolun hankısına *gedəyim*

(«Əsli və Kərəm», s.140);

Əmr şəklinin I şəxs cəmində də istisna halları nəzərə çarpır. Əmr şəklinin I şəxs cəmini tarixən *-alım, -əlim* şəkilçisi də ifadə etmişdir. Bu forma «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında, Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli və Vaqifin əsərlərində bəzən əmr şəklinin I şəxs təkini, bəzən də cəmini bildirmişdir.²⁰ Xalq dastanlarımızın nəzm hissəsində bu şəkilçi əmr şəklində olan felin ancaq I şəxs cəmini ifadə edir.

Əmr şəklində nəzərə çarpan xüsusiyyətlər ən çox ikinci şəxsin təkisi ilə bağlıdır. Azərbaycan xalq dastanlarında II şəxs təkisinə aid əmri bildirmək üçün II şəxs təkisi şəkilçisiz variantı ilə yanaşı, *-gil, -gilən, -ginən, -yinən, -nən, -ən* formalarından istifadə olunur. Beləliklə, əmr şəkilli fellər dastanlarda geniş şəkildə işlənir və onun bəzi formaları dilimizin tarixini özündə əks etdirir.

Şühudi keçmiş zamanda olan fellərin bir-birini izləyən hərəkətləri bildirməsi nağıl və dastan dilinin spesifik xüsusiyyətidir. Dastanların sosiyyəvi xüsusiyyətlərindən biri nəzm hissəsindən qabaq şühudi keçmiş zamanda olan xüsusi ifadələrin işlənməsidir. Xüsusilə, deyişmə hissələrindən qabaq bu ifadələr çox işlənir: *Aldı* Qurbani, *aldı* Aşıq Saleh, *aldı* Sona xanım, *aldı* Zöhrə xanım və s. Nağıl və dastanlarda şühudi keçmiş zamanda olan iki və daha çox felin dalbadal işlənməsi də nəzərə çarpır: Arvad paltarını *geydi, bəzəndi, düzəndi* (Azərbaycan nağılları, III c., s.27).

Müasir dövrdən fərqli olaraq, XVIII əsrə qədər felin vacib şəkli müxtəlif ifadə vasitələrinin (*-sa, -sə, +gərək; -maq, -mək+gərək; gərək+ -a, -ə*) köməyi ilə meydana çıxmışdır. Vacib şəklinin *məsdər+gərək* forması ilə formalaşan növü o dövrün ədəbi dili üçün tamamilə norma səviyyəsində olmuşdur.²¹ Müasir dilimiz

²⁰ Rəhimov M. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1965.

²¹ Xəlilov Ş. Felin vacib şəklinin tarixi inkişafı və müzərə zamanın inkarı haqqında / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981, səh. 71.

üçün arxaik hadisə olan məsdər və *gərək* forması ilə düzələn vacib şəkilli fel dastanların nəzm hissəsində işlənir:

İgid meydana girəndə,
Qaynayıb *coşmamaq gərək*,
Əgər olsa haqq vergisi,
Qismətdən *qaçmamaq gərək*

(«Koroğlu», 1969, s.36).

Azərbaycan nağıl və dastan dilinin zəngin kateqoriyalarından biri də feli bağlamadır. Feli bağlamalar tarixən müəyyən inkişaf prosesi keçirmişdir. Bunlardan bəziləri müasir ədəbi dilimizdə qalmasa da, nağıl və dastanlarımızın dilində qorunub saxlanmışdır. Müasir dil baxımından arxaik hesab olunan, ancaq dastanların nəzm hissələrinin dilində özünü göstərən şəkilçilər aşağıdakılardır: -*iban*, -*ibən*, -*uban*, -*übən*; -*ibəni*; -*a*, -*ə*; -*i*; -*alı*, -*əli* və s. Bu şəkilçilərdən -*iban*, -*ibən*, -*uban*, -*übən* şəkilçisi -*ib* şəkilçisinin mürekkəb variantı olub, onun daşdığı vəzifə, ifadə etdiyi mənaya uyğun olaraq dastanların nəzm hissəsində fəal şəkildə işlənir. Bu şəkilçi tarixən dilimiz üçün qədim hesab olunur. Hələ Orxon-Yenisey abidələrinin dilində -*iban* şəkilçisi -*ib*, -*ib*, -*ub*, -*üb* şəkilçisi ilə müvazi işlənmişdir. Onun Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində işlədilməsi çoxdan müəyyən olmuş qədim türk dili abidələrində, Mahmud Kaşğarı lüğətində qeydə alınmışdır. Nağıl və dastan dili üçün norma səviyyəsində olan bu şəkilçi qədim feli bağlama formalarından biri kimi ədəbi dilimiz üçün arxaik olsa da, şərq qrupu dialektlərimizdə qalmaqdadır:

Adı Nigar, özü pəri,
Verəm sənə bu xəbəri,
Görübən getməzsən geri,
Var Koroğlu, var Koroğlu

(«Koroğlu», 1949, s. 62);

Bu şəkilçinin -*ibəni* variantı da dilimizdə işlək olmuş, XIX əsrdən etibarən möhdudlaşmış, indi isə müasir Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində qeydə alınmışdır.²²

²² Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1999, səh. 219.

Mən görürəm qaranlıqda gələni,
Gəlibəni şirin canım alanı,
Dördli Korəm söylər belə yalanı,
Gözəllərin belə gördüm işini
(«Əsli və Korəm»s. 30).

«Novruz və Qəndab» və «Məhəmməd və Güləndam» dastanlarında *-iban*, *-ibən* şəkilçisinin *-ibnan* formasına da rast gəlmişik. İndiyə kimi türkologiyada bu feli bağlama şəkilçisi haqqında məlumat verilməmişdir:

Vurubnan atdan yıxaram,
Sinəne qılınc çaxaram,
Birini sənə çıxaram,
Qoy ikisin alım, çoban.

(«Novruz və Qəndab», s. 196).

Bir sıra şivələrdə feli bağlamanın *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* və bu şəkilçinin karlaşan *-if*, *-if*, *-uf*, *-üf* tipi, *-iban*, *-ibən*, *-uban*, *-übən* şəkilçisi və onun *-ivan*, *-ivən*, *-uvan*, *-üvən* variantı müşahidə edilir. Ağdaş keçid şivələrində *-ibanı*, *-ibəni*, *-ubanı*, *-übəni* şəkilçisinə və onun *-ivanı*, *-ivəni*, *-uvanı*, *-üvəni* növünə təsadüf edilir.²³ Azərbaycan dialekt və şivələri üçün *b > f* əvəzlənməsi müşahidə olunan hadisədir. Adətən bu hadisə dialektoloji ədəbiyyatda *b > v > f* əvəzlənməsi kimi üçpilləli qəbul edilir.

Azərbaycan dastanlarında müşahidə edilən *-ibnən* feli bağlama şəkilçisi daşdığı mənasına görə *-iban*, *-ibən*, *-uban*, *-übən* və *-ibanı*, *-ibəni*, *-ubanı*, *-übəni* şəkilçilərindən fərqlənmişdir. Güman etmək olar ki, tarixən dörd variantlı *-ibnan* şəkilçisi də dilimizdə aktiv olmasa da, digər şəkilçilərlə birlikdə paralel işlənmişdir. Bəlkə də tarixən bu şəkilçilər arasında mənə fərqi olmuş, sonralar isə bu fərq itmiş, şəkilçi getdikcə öz fəallığını itirmiş, feli bağlama şəkilçisi kimi aradan çıxmışdır. Onun izi isə ayırım şivəsində *-ifnan* şəklində qorunub saxlanmışdır.

XX əsrin əvvəlinə qədər ədəbi dilimizdə və şivələrdə geniş miqyasda işlənmiş *-iban*, *-ibən*, *-uban*, *-übən* feli bağlama şəkilçisindən fərqli olaraq, bu şəkilçinin *-ibnan*, *-ubnan* forması məhdud dairədə fəaliyyət göstərmişdir. *-Ibnan*, *-ibnən*, *-ubnan*, *-übənən*

²³ A.Vəliyev. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, 2005, s.291.

şəkilçisinin ədəbi dil materiallarında qeydə alınmaması onun ədəbi dilimiz üçün norma olmadığını aydınlaşdırır və bu şəkilçinin ancaq dialekt faktı kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Danışıq dili və müxtəlif dialektlərə məxsus xüsusiyyətləri özündə əks etdirən bu şəkilçi folklor dilində (zəif şəkildə olsa da) müşahidə edildi.

Azərbaycan folklor örnəklərindən biri kimi dastanlardan gətirilmiş bu faktlar *-ibnan*, *-ibnən*, *-ubnan*, *-übnən* şəkilçisinin qədim zamanlardan dialekt və şivələrimiz üçün səciyyəvi olduğunu sübut edir.

Göstərilən misallardan aydın olur ki, felin təsriflənməyən formalarından biri kimi feli bağlamalar rəngarəng arxaik formalara malik olması ilə seçilir. Bəzi formal göstəricilərin dialekt və arxaizm ünsürü kimi özünü göstərməsinə baxmayaraq, əsas feli bağlama və feli sifət şəkilçiləri ümumxalq danışıq dilində geniş yayılmış şəkilçilərdir.

Dissertasiyanın II fəslinin ikinci bölməsi «Köməkçi nitq hissələrinin və nidaların işlənmə xüsusiyyətləri» başlığı altında verilmişdir.

Tədqiq edilən folklor örnəklərinin dilində köməkçi nitq hissələri üçün əsas xüsusiyyətlər çoxvariantlılıq, polidialektlik və arxaik qrammatik formaların olmasıdır. Nağıl və dastanların dilində işlənməyən köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı, müxtəlif dialekt qrupları üçün səciyyəvi olan nümunələrə təsadüf edilir. Bunlar ədəbi dildən fonetik variantlılığı və folklor dilinə məxsus mənə çalarlıqlarının olması ilə fərqlənir.

Nağıl və dastan dilində müşahidə edilən köməkçi nitq hissələrini iki qrupa bölmək olar:

1. Nağıl və dastan dili üçün norma səciyyəsi daşıyan, yüksək işlənmə tezliyinə malik olan köməkçi nitq hissələri.

2. Müasir dil baxımından arxaik hesab olunan, ancaq dastanların nəzm hissəsinin dilində özünü göstərən köməkçi nitq hissələri.

Nağıl və dastan dili üçün norma səviyyəsində olan *ki*, *axı*, *lap*, *elə*, *bələ*, *ha*, *bax*, *qoy*, *gör*, *hə*, *bəli*, *xeyr*, *barı* və s. ədatlar yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Bu ədatların bəzisi nağıl və dastan dilinə məxsus mənə çalarlıqları müşahidə olunur.

Daha// day//tay//ta, *bəs //bə*, *məgər// məyər// bəyəm*, *deyil // döyül // dəyil*, *di //de* kimi ədatlar çoxvariantlılıq və müxtəlif dialektlərə məxsusluq nümayiş etdirir. Nağıl və dastan dili üçün maraqlı xüsusiyyətlərdən biri *-cığ*, *-ciğ*, *-cuğ*, *-cük*, *-cığaz*, *-ciyəz* ədatları-

nın işlənməsidir. Dastanların nəzm hissəsinin dilində müşahidə edilən bu ədatlar isə daha çox fellərə qoşularaq özisləmə, kiçiltmə mənasını yaradır. Qədim odat formalarından biri kimi *-cığ, -cik, -cuğ, -cük*, ədəbi dilimiz üçün arxaik olsa da, şorq qrupu dialektlərimizdə qalmaqdadır.²⁴

Nağıl və dastan boyu işlənərək böyük intensivliyə malik olan *görə, özgə, sarı, -can, -cən, kimi, tərəf, bəri, başqa* və s. qoşmalar istər mona, istərsə də forma cəhətdən müasir dildəkilərdən seçilmir. Canlı danışq dilində, dialekt və şivələrimizdə kök salmış *tək // tək // tək, üçün // -çın, -cın, -çün, -çün, // için, dək // -tan, -tən, ötrü // otəri, savayı // suvayı* və s. qoşmalar çoxvariantlı olub folklor dili üçün normativ hesab edilir.

Qoşmalar da tarixən müəyyən inkişaf prosesi keçirmişdir. Bunlardan *ilə* qoşması çoxvariantlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu qoşmanın – *ilən // -inən, // lan, -lən // -nan, nən* variantları dastanların nəzm hissəsində qorunub saxlanmışdır. Bu variantların hər birindən dilimizin bütün dövrlərində intensiv şəkildə istifadə edilmişdir.

Və, həmçinin, hətta, habelə, lakin və s. bağlayıcılar canlı danışq dilində işlənmədiyi üçün folklor dilində də müşahidə edilmir. *Amma, da, də, ya, elə ki, həm, gah* və s. bağlayıcılar adlarını çəkdiyimiz folklor örnəklərinin dili üçün normativ hesab oluna bilər. Çoxvariantlı bağlayıcı kimi *əgər // əyəm // əgərçi // gər, yəni // yanı, həm // həmi, gah // gahi, deyə // deyən* bağlayıcılarını göstərmək olar. *Onunçün, onunçün ki, ta ki* bağlayıcıları dialektlərimizin əksəriyyətində yayıldığı kimi nağıl və dastan dilində də müşahidə olunur.

Nağıl və dastanların dili dialoji nitq ilə olaqədar olduğundan modal sözlərlə zəngindir. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində dialoji nitqdə iştirak edənlərin qarşılıqlı münasibətlərindən doğan razılıq, şübhə, ehtimal, zəruriyyət və s. kimi münasibətləri bildirmək üçün (ədəbi dildə olduğu kimi) *doğrudan, doğrudan da, doğrusu, güman ki, deyəsən, bəlkə, yəqin* və s. modal sözləri işlənilir. Tədqiq etdiyimiz folklor örnəklərinin dilində müxtəlif şivələrin fonetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən *əlbəttə // əlbət // həlbətdə // həlbətdə ki, bəlkə // bəlkəm* və s. modal sözləri müşahidə

²⁴ A.Vəliyev. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, 2005, s.309.

edilir. *Qərər // əlqərəz, sən demə // demə, belə-belə, nə başını ağrıdım* modal sözləri nağıl və dastan dilinə məxsus söz və ifadələrdir. *Xülasə, müxtəsər, müxtəsər kəlam* kimi alınma modal sözlər də nağıl və dastan mətnlərində çox işlənir.

«Nağıl və dastan dilinin sintaktik xüsusiyyətləri» adlanan III fəsil üç bölmədən ibarətdir. Dissertasiyanın bu fəsli nağıl və dastan dilinin sintaksisinə, onun bözi semantik-üslubi xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan dastan və nağıllarının dilinin sintaktik quruluşu üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qoşulma konstruksiyalar, inversiyalı cümlələr, cümlə üzvlərinin sıralanma sistemi, paralel komponentlər, bədii təyin, bədii xitablar və s. sintaktik fiqurlar folklor sintaksisinin dominant cəhətlərini təşkil edir. Azərbaycan nağıl və dastanlarında, demək olar ki, sadə cümlələrin və mürəkkəb cümlələrin hər iki növünün müxtəlif tiplərinə rast gəlmək mümkündür. Nağıl və dastanlarda adlıq cümlələr, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Əslində müasir Azərbaycan dilinin təktərkipli sadə cümlə sisteminin təşəkkül və normalaşma tarixi qədimdir, o cümlədən, danışq dili sintaksisi ilə qarşılıqlı əlaqə qüvvətlidir.

Folklor sintaksisində danışq dili konstruksiyaları üstünlük təşkil edir. Son dövrlər bədii nəsrimizdə və mətbuatda geniş yayılmış qoşulma konstruksiyalar dilçilik ədəbiyyatında yeni meyl kimi göstərilə də, bu hadisə nağıl və dastanların dilində geniş yayılmışdır.

Dissertasiyanın həcmi və folklor sintaksisi sahəsində prof. K.Vəliyev və K.Abdullayevin dəyərli tədqiqatlarını nəzərə alaraq,²⁵ biz bu fəsildə nağıl və dastanların dili üçün daha sosiyyövi olan, ənənəvi xüsusiyyət daşıyan formulalar, bədii xitab və bədii təyinlərin tədqiqi ilə kifayətləndik.

Nağıl və dastanların şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə keçməsinə, yaddaşlarda qalmasına, onun üslubunun, dilinin şirinliyinin saxlanmasına xidmət edən əsas amillərdən biri onlara məxsus formulların olmasıdır. Hətta belə formulalar nağıl və dastan dilinin başlıca əlaməti müstəvisindədir. Dissertasiyanın III fəsinin birinci bölməsi

²⁵ Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку, 1983; Вəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi, Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981; Вəliyev K. Dastan poetikası. Bakı: Yazıçı, 1984.

məhz nağıl və dastan dili üçün xarakterik olan formulların şərhinə həsr olunmuşdur. Müxtəlif şərait və vəziyyətlə əlaqədar dildə hazır nitq klişeləri mövcuddur ki, bunlar artıq yaddaşlara həkk olunmuş, yüzilliklər dövründə cilalanmış, yonulmuş, xalq danışq dilində geniş yayılmış söz və ifadələrdir. Bu formullar nağıl və dastanların janrlarının və dilinin göstəricisi, canıdır. Bütün nağıllar *biri var idi, biri yox idi* ifadəsi ilə başlayır, *göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyən*in cümləsi ilə bitir. Bu ifadələrsiz və ya bu ifadələrin sinonimləri olmadan nağıl yaranmaz.

Həm yuxarı sosial təbəqələrə aid yüksək pafoslu təmtəraqlı ifadələr, həm də aşağı kütlənin mehribanlıq, sadəlik ifadə edən dua, yalvarış, alqış və qarğış bildirən söz və ifadələri qarşılıqlı vəhdətdə işlənərək nağıl və dastan dilini təşkil edir. Bu formullar az-çox nağıl oxuyan və ya danışan adamların yaxşı bildiyi hazır nitq parçalarıdır. Formullar bütöv cümlə, bəzən də bir-biri ilə əlaqəli cümlələr şəklində özünü göstərir. Yaddaşlarda həkk olunan bu formullar əsrlərlə folklor nümunələrində yaşamış və bundan sonra da yenə də yüz illiklər ərzində yaşayacaqdır.

Rus dilçiliyində A.Qilferdinq, A.N.Veselovski,²⁶ V.M.Jirmunski,²⁷ Q.İ.Maltsev,²⁸ A.V.Desnitskaya²⁹ və başqaları formul nəzəriyyəsini hərtərəfli təhlil etmişlər. Azərbaycan dilçiliyində formula nəzəriyyəsini ilk dəfə professor K.Vəliyev «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı əsasında poetik sistemin komponentlərindən biri kimi geniş və hərtərəfli tədqiq etmişdir.³⁰

Formulların yaranmasında müəyyən modellər mühüm rol oynayır. Adi halda hər bir adam hazır dil modellərini bilir və öz danışğını həmin modellər əsasında qurur. Müəyyən vəziyyətdən asılı olaraq, nağıl danışan improvizasiya yolu ilə bir sözü başqa birisi ilə əvəz edir və yeni-yeni formullar yaradır. Dastan və nağıllarda eyni

²⁶ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Москва: Высш.шк., 1989.

²⁷ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974.

²⁸ Мальцев Г.И. Традиционные формулы русской необрядной лирики / Русский фольклор. Ленинград: Наука, т. 21, 1981.

²⁹ Десницкая А.В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Ленинград: Наука, 1970.

³⁰ Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı: Yazıçı, 1984.

situasiya təkrar olunduqca həmin formullar da təkrarlanır. Bu improvizasiya və təkrarlanma şifahi dilin moğzini təşkil edir.

Formulların yaranmasında müəyyən leksik və frazeoloji vahidlərin, epitetlərin rolu olduqca böyükdür. İfade formalarının eynitipliyi daha yüksək səviyyəli şifahi danışq normasının yaranmasına, müəyyən leksik və frazeoloji vahidlərin formalaşmasına əsas olmuşdur. Folklora xas olan xarakterik formulalar ümumişlək moişet leksikasına aid olan digər formulalarla birlikdə şifahi xalq ədəbiyyatının üslubunu yaradır.

Dissertasiyanın III fəslinin mkmnci bölməsi xitabların araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Azərbaycan nağıl və dastanlarında işlədilən xitablar maraqlı xüsusiyyətləri və geniş əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Xitabın nağıl və dastan dilində çox işlənməsi dinləyicilərin diqqətini bir yerə yığmaq, onların fikrini söylənilən nağıla daim cəlb etməyə çalışmaq ilə əlaqədardır. Demək olar ki, adı çəkilən folklor nümunələrində dialoqların əksəriyyəti xitabla başlayır. Bədii xitabın əsas xarakterik xüsusiyyəti də dialoji nitqdə özünü göstərməsidir. Azərbaycan nağıl və dastanları üçün çoxkomponentli xitablar daha xarakterikdir.

Nağıl və dastanlarda işlədilən mürəkkəb xitabların əksəriyyəti toyinlə genişlənmiş şəkildə özünü göstərir. Belə çoxkomponentli bədii xitablar nağıl və dastan dili üçün daha normativdir: *Ey dünyanı fəth edən şah, qorxma, mən səni qaranlıq dünyaya aparacam* (Azərbaycan folkloru antologiyası, II c., s.50).

Bəzən bədii xitabın cavab tələb etməyən növü də nəzərə çarpır. Bunu ritorik xitab adlandırmaq daha doğru olar. Ritorik xitab adətən cansız əşya, heyvan və quşlara müraciət zamanı özünü göstərir. Lakin bu o demək deyil ki, ritorik xitab insanlara aid ola bilməz. Nağıl və dastan dili üçün xarakterik müraciət formalarından biri *ey həzarat, ey ağalar* xitablarıdır. Ritorik xitab çox qədim zamanlardan şifahi xalq ədəbiyyatında işlənir. Şifahi xalq ədəbiyyatının növlərindən olan bayatıların da çoxu *əzizim, əzizinəm, aşiq* kimi xitablarla başlayır.

İnsan həyatının çətin anlarında tanrıya tapınır. Azərbaycan nağıl və dastanlarında da qəhrəmanlar dara düşdükdə tanrıya üz tutub ondan kömək istəyirlər. Müxtəlif müraciət formaları ilə allaha

yalvarırlar. Bu zaman *allah, xuda, tanrı, ilahi, mədəd, rəb, mövla* və s. sözlər müxtəlif təyinlərlə birləşərək obrazlı bədii xitablar yaradır. Allaha müraciətlə deyilən xitablar nağıl və dastan dilində böyük emosional təsir gücünə malik olur və müəyyən ekspressiv səciyyə daşıyır.

R ritorik xitablar dastan yaradıcılığında xüsusi yer tutur. R ritorik xitablarda müraciət mənasından çox çağırış mənası daha qüvvətli olur. Koroğlu *hoydu, dəlilərim, hoydu* deyəndə konkret bir adama müraciət etmir, heç kəsdən cavab gözləmir, hamını döyüşə çağırır.

R ritorik xitabın yaratdığı emosional hiss, ekspressiv duyğu, çağırış ruhu böyük əzəmət, vüqar yaradır. Belə xitablar «Koroğlu» dastanı boyu müşahidə olunur. Bəzən nağıl dilində sehri vasitələrə də müraciət olunur.

Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində işlənən bədii xitablar konkret şəxslərə, canlı varlıqlara və cansız əşyalara müraciət bildirir. Azərbaycan nağıl və dastanlarının sintaksisində xitab xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xalqın təbiətdən aldığı estetik duyğunu folklor nümunələrində gerçəkləşdirən vasitələrdən biri də bədii təyindir. Bədii təyin heç bir zaman müstəqil işlənmir, aid olduğu sözlə yanaşı işlənilib, onu obrazlı surətdə izah edir. Bədii təyin epitet də adlandırılır. Xüsusilə, dastanların nəzm hissəsində işlənən bədii təyinlər diqqəti daha çox cəlb edir. Poetik duyumu, poetik gücü vüsətləndirən, yüksək ekspressivliyə malik olan bədii təyinlər bədii rənglər, bədii çalarlıqlarla verilir:

Qəm yemə, qəm yemə, *divana* könlüm,
Həmişə ruzigar belə dar olmaz!

(«Qurbani», s.50)

Qeyd etdiyimiz kimi, epitetlərin əksəriyyəti ənənəvi epizodlarda, formulalarla ən güclü təsvir vasitəsi kimi çıxış edir. Ənənəvi epitetlər istər aşiq şerində, istərsə də folklorlarda daim təkrar olunan, bir aşiqdən o biri aşığa, bir şairdən o biri şairə keçən sabitləşmiş epitetlərdir. Belə epitetlər aşiq poeziyası, klassiklərin dili üçün xarakterikdir. Nağıl dilində onlar mənanı dəqiqləşdirir, qeyri-real nağıl dünyasının yaradıcı vasitələrindən birinə çevrilir. Daim leksik əhatə dairəsində və eyni sintaktik mövqedə işlənilib bədii təyin kimi çıxış edən epitetlər təyin etdikləri sözlə birlikdə sintaktik bütöv

yaradır. Beləliklə də, bəzən epitetlər söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir, sehirləşən əşyaların adlarını yaradan əsas komponentlərdən biri olur: *uçan xalça, sehirləşən üzük, gözəgörünməz papaq, paslı qılınç, qaranlıq dünya, zülmət dünyası, işıqlı dünya, sehirləşən çubuq, yel atı, dərya atı, sehirləşən kəsə* və s. Bu birləşmələrdəki epitetlər sehirləşən əşyaların əsas xassəsini ifadə edir, onları digər oxşar əşyalardan fərqləndirir.

El yaradıcıları xalqla ünsiyyəti xalqın öz dilində tapır. Xalqımızın idrak və təxəyyülünün məhsulu olan bu folklor nümunələri xalqı olduğu üçün yaşamış və indi də yaşayır. Nağıl və dastanlar elə xidmət üçün yaranmışdı, el dilində yaşamışdı, el də onları yaşatmışdı. El üçün yaranan, yaşayan heç nə ölmür, əbədi xalqın varlığında, həyatında, mənəviyyatında kök salır.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas elmi-nəzəri və təcrübi müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. Azərbaycan nağıl və dastanları xalqımızın milli şüurunu, təfəkkürünü, neçə-neçə nəsilləri, dövrləri özündə birləşdirən tükənməz estetik gözəllik xəzinəsidir. Bu xəzinə sazın, sözün, səsə vəhdəti ilə elimizin damla-damla yaratdığı, əsrlərin süzgecindən keçirdiyi, yaşatdığı bədii əsərlərdir. Təmizlik, saflıq, mərdlik, xeyrin şər üzərində qələbəsi ilə yoğrulmuş folklor örnəklərinin linqvistik təhlili həm türkologiya, həm də Azərbaycan dilçiliyi üçün olduqca aktualdır. İndiyə qədər bayatlar, tapmacalar və qədim dastanlar yazılı abidə kimi linqvo-poetik baxımdan az-çox tədqiq edilərsə də, ədəbi dil və dialekt arasında xüsusi yer tutan estetik məzmunlu nağıl və dastan dili ötraflı və dərin tədqiq olunmamışdır. Uzun illər nağıl və dastan dilinə çox nadir hallarda ya dil tarixi, ya müasir dil, ya da dialektoloji araşdırmalarda müraciət edilmişdir. Halbuki Azərbaycan xalqının milli şüurunu, təfəkkürünü, məişətini, onun maddi və mənəvi dünyasını əks etdirən nağıl və dastan dili bu üç müstəvidən tədqiq edilməlidir.

2. Dialekt və ədəbi dil arasında keçid vəziyyətində duran müxtəlif tipli dialektfövqü formalar daxilində folklor dili xüsusi yer tutur. Folklor dilinin ədəbi dil və dialektlə müqayisəsi göstərir ki, folklor dili milli dilin yarım sistemlərindən biri kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili üçün dialektfövqü əlamət kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

polidialektlik; çoxvariantlılıq; formula üslubunu, nağıl və dastan mətninin strukturunu yaradan orijinal, xüsusi nitq klişələrinin mövcudluğu; arxaik leksika və arxaik qrammatik formaların mümkünlüyü; daimi epitetlərin özünəməxsus funksiyası.

3. Nağıl və dastanlar eldən-ələ, obadan-obaya keçdiyi üçün onun dilində müxtəlif ərazilərə məxsus dialekt ünsürlərinə təsadüf etmək olur. Ona görə də nağıl və dastan dilində dialekt ünsürlərinin iştirakı normativ hesab olunur. Adətən, nağıl və dastan dilində geniş yayılmış dialekt xüsusiyyətləri özünü göstərir. Dar, məhdud ərazi arealından kənarda mənası başa düşülməyən, ancaq müəyyən hədd daxilində fəaliyyət göstərən formalar nağıl və dastan dilində işlənmir. Nağıl və dastanların miqrasiyası folklor dilinin formalaşması səbəblərindən biridir. Azərbaycan nağıl və dastan dilinin təmərküzləşməsi pillə-pillə getmiş, ağırlıq mərkəzi məhəllədən-məhəlləyə, bir ərazidən digərinə keçmiş, folklor dilinin dialekt bazası da buna uyğun olaraq daim dəyişmişdir. Nağıl və dastan dilinin formalaşması zamanı müxtəlif dialekt materiallarından ən əsası, ən lazımlısı seçilmiş və onların mətn daxilində birləşməsi baş vermişdir.

4. Azərbaycan nağıl və dastan dili üçün əsas xüsusiyyətlərdən biri çoxvariantlılıqdır. Folklorun ümumi əlamətlərindən hesab edilən şifahlıq nağıl və dastan dilinin çoxvariantlılığına zəmin yaradır. Çoxvariantlılıq fonetik, leksik və morfoloji səviyyədə nəzərə çarpır. Bunlar müxtəlif dialektlərə məxsus əlamət və arxaik xüsusiyyət kəsb etmələri ilə yanaşı, folklor dilində müəyyən semantik və üslubi yük daşıyır. Leksik səviyyədə leksik dubletlərə, morfoloji səviyyədə qrammatik variantlılığa təsadüf edilir. Bu əsas diferensiallaşan əlamətlərlə yanaşı xırda fonetik dəyişmələrə də (uca-yuca, süfrə-surfə, üz-yüz, sığrəqib-seyrağıb, yənə-gənə, rübənd-ürbənd, nimbənə-mimbənə və s.) rast gəlmək olur. Sözlərin hər iki variantının işlənməsi şifahlıqdan yaranan cəhət olub, folklor mətninin tam kodifikasiya olunmaması ilə əlaqədardır. Çoxvariantlılıq onomastik vahidlərdə də özünü göstərir: Rum-Urum, Bağdad-Bağdat, Çənlibel-Çənnibel, Bəyazid-Bəyazıd, İstanbul-İstanbul-İsdanbul, Xoca-Xacə və s.

5. Folklorun ümumi əlamətlərindən hesab edilən ənənəvilik nağıl və dastan dilində arxaik leksik və qrammatik formaların qalmasına şərait yaradır.

Arxaik formalar daha çox dastanların nəzm hissəsində işlənir ki, bu da müxtəlif dialektlərdə özünü göstərir. Müxtəlif dialekt formalarının dastanların nəzm hissəsində işlənməsi qədim Azərbaycan epik dilinin zəruri xüsusiyyətidir. Hər hansı dastanın dilinə yeni elementlərin daxil edilməsi və onların seçilməsi təkcə onların miqyası ilə izah edilmir. Bu proses həm də artıq yaranmış, formalaşmış milli poetik ənənələrin tələbi ilə baş verir. Dialekt-daxili əlamətlər məhdud ərazidən kənara çıxmaqla onun bir sıra xüsusiyyətləri cilalanır, təkmilləşir, bəzən də artıq formalaşmış poetik ənənələrin tələbi və metrikanın təsiri ilə olduğu kimi qalır. Real dialektdə mövcud olan bu formalar poetik dildə başqa formalarla birlikdə fəaliyyət göstərir, yaşayır. Müxtəlif dialekt formalarının poetik mənə daşması dastan dilinin emosional gərginliyini artıran amillərdən biridir.

6. Dilin müxtəlif səviyyələrində folklor dili üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər vardır. Fonetika sahəsində nağıl və dastan dili üçün xarakterik xüsusiyyət saitlə başlanan bəzi sözlərin əvvəlinə y samitinin əlavə edilməsidir. Alliterasiya, assimilyasiya, səs düşümü, səs artımı, yerdəyişmə də, demək olar ki, dastan dilində geniş yayılmış hadisələrdir.

Nağıl və dastan dili üçün əsas fonetik faktor alliterasiya və assonansın iştirakıdır. Sait və samitlərin sıralanması, bir-birini izləməsi, ritmə və intonasiyaya tabe olması nağıl və dastan dili üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Alliterasiya və assonans dastanların şer hissəsinin ayrı-ayrı sətirlərində müşahidə edilməklə yanaşı, bəzi mifonimlərin yaranmasında, atalar sözü və məsələlərdə də işlənir, mətnin səs ahəngini artırır, ritmi gücləndirir. Nağıl və dastanların dilində səslərin təkrarı ilə bərabər hecaların təkrarına da rast gəlmək olur. Səslər, hecalar təkrarlandıqca müəyyən ahəng, ritm yaranır, nağılın emosional təsir gücü artır.

7. Nağıl və dastan dilinə xas olan cəhətlər leksik səviyyədə daha çox özünü büruzə verir. Müasir dilimizin leksik sistemi qədim oğuz leksikasının təməli üstündə yaranmış və formalaşmışdır. Bu baxımdan nağıl və dastanlar dilimizin orta əsrlərdəki leksik layını özündə əks etdirən mötəbər mənbələrdən biri olub Azərbaycan dilinin müəyyən dövr leksik qatının öyrənilməsi üçün də əhəmiyyətlidir.

Nağıl və dastanlarımızın dili öz sadəliyi, axıcılığı ilə diqqəti

cəlb edir. Mənşə etibarlı ilə leksikanın əsas hissəsi əsl Azərbaycan sözləridir. Ərəb, fars alınmaları da nağıl və dastan boyu işlədilir, folklor dilinin yaradıcı vasitələrindən biri kimi çıxış edir və çox zaman emosionallıq çalarının daşıyıcısına çevrilir.

Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində 100-dən artıq köhnəlmiş söz müşahidə edilir. Onların əksəriyyəti türk, çox az hissəsi ərəb, fars, cüzi hissəsi isə rus mənşəli sözlər olub bədii dilin ifadəçisi, emosionallıq, ekspressivlik vahidi kimi çıxış edir.

Epik dildə metrikanın təsiri altında bir sıra arxaik leksika saxlanılır. Bunların bəziləri danışığa tarixi kolorit vermək üçün üslubi məqsədlə işlədilir. Odur ki folklor dili üçün dialektfövqülüyün əsas əlamətlərindən biri mətnədə arxaik leksikanın (*öksüz, yeryax, xədəng, suç, dal, silə, bağır, duş, əgrimçə, arı, al, teyləmək, irmək* və s.) olmasıdır. Bu kimi sözlər həm qədim türk abidələrində, həm də klassik ədəbiyyatda qeydə alınmışdır. Daha çox dastanların nəzm hissəsində qalan bu sözlər vaxtilə dilin işlək leksik vahidləri olmuşdur.

8. Nağıl və dastanların dilində onomastik vahidlərin işlənmə tezliyi daha yüksəkdir. Onomastik vahidlərin tez-tez işlənməsi ekstralingvistik faktorlardan irəli gəlir, bunlar onomastik vahid çərçivəsindən çıxır, üslubi fiqur kimi çıxış edir, ekspressivliyə, emosionallığa, poetikliyə xidmət edir. Bu da nağıl dilinə şirinlik, gözəllik gətirməklə bərabər, onun yadda qalmasına şərait yaradır. Folklor materialının onomastikası antroponimik sistemin zənginliyi, geniş ifadə imkanları, üslubi məqamları ilə diqqəti cəlb edir. Nağıl və dastan dili üçün ikikomponentli ad sistemi normativ hesab edilir. Adların ad daşıyıcılarının şəxsi keyfiyyəti, xasiyyətinə uyğun adlandırılması xüsusilə nəzərə çarpır.

Nağıl və dastanların süjet xəttinə, coğrafiyasına, obrazlarına uyğun folklor həqiqəti vardır. Bu həqiqəti əks etdirmək üçün buna uyğun olan ideal denotat sistemi mövcuddur. Təbii ki, folklorun leksikası da bu denotatlarla bağlıdır. Bəzən real detallar möcazlaşır, yeni mənə kəsb edir, ideal şəkil alır.

Nağıl və dastan dilində mifoloji leksika özünə məxsus yer tutur. Folklor materialında müşahidə edilən mifonimlərin əmələ gəlməsində ekstralingvistik amil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mifoloji surətlər çox vaxt alınma sözlərlə adlandırılır, çünki əfsanəvi personaj alınma sözlə ifadə olunduqda daha da abstraktlaşır, nağılın

emosional təsir gücü müvafiq surətdə qüvvətlənir. Alınma sözlərlə ifadə olunmuş mifonimlərin bir qisminin (*Xunxar, Divicəng, Tus pəhləvan, Nəhəngani-Nəhəng* və s.) mənası aydındır. Alınma söz işləndikcə motivləşir, dəyişir, təbii ki, öz məxrəcindən uzaqlaşır. Mifonimlərin çoxu mənasını itirmiş (*Qirtas pəhləvan, Əş-Əş div* və s.), mənbəyi məlum olmayan səs kompleksinə çevrilmişdir.

9. Sinonim, antonim, omonim sözlərin ən çox işləndiyi nəzm parçaları ustadnamələrdir. Ustadnamələr, bir tərəfdən, ustad aşıqların sənət çeşməsinin ən gözəl nümunələrini yaşatmaq, digər tərəfdən, xalqa müdrik, hikmətamiz fikirlər aşılamaq niyyəti ilə dastana əlavə olunur. Ustadnamələrdə külli miqdarda sinonim sözlər olduğu kimi, antonimlər də çoxluq təşkil edir. Çünki ustadnamələr kontrast xüsusiyyətlərin bolluğu ilə seçilən poetik parçalardır. Təzadla deyilmiş söz fikrin ifadəsində mühüm rol oynayır. Təzad yaradılmasında xüsusi rol oynayan antonimlər dastan dilində də axıcılıq, obrazlılıq və ifadəliyi təmin edir. Omonimlər də nağıl və dastan dilində özünə məxsus yer tutur. Təcnis aşiq poeziyasının zirvəsi hesab olunur. Dastanların nəzm hissəsində, xüsusilə ustadnamələrdə rast gəldiyimiz təcnislər xalq danışq dilinin zəngin çalarlarını nümayiş etdirir. Cinas qafiyəli bu şeirlər əsasən dilimizdəki omonimiyadan güc alır. Eyni fonetik tərkibə, lakin müxtəlif məna və məzmunu malik olan sözlər ahəngdarlıq, səlislik, musiqilik, axıcılıq yaratmaqla yanaşı, insanın zövqünü oxşayır, oxucunun diqqətini ifadə edilən fikrə yönəldir.

10. Azərbaycan nağıl və dastanlarında işlədilən isimlərdə daha çox fonetik və morfoloji dəyişikliklər nəzərə çarpır. Assimilyasiya hadisəsi zəminində sos əvəzlənmələri, mənsubiyyət şəkildəli isimlərin yiyəlik və təsirlik hal şəkildəli olmadan işlənməsi, III şəxs xəbər şəkildəsində *r* samitinin düşməsi, alliterasiya və daxili qafiyə əsasında yaranmış qoşa sözlərin böyük işlənmə tezliyi müşahidə edilir. Danışq dili üçün xarakterik olan bu xüsusiyyətlər Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində tez-tez nəzərə çarpır.

11. Saylardan ən çox dastanların nəzm hissəsində istifadə edilir. Saylar, əsasən, şəriətin müxtəlif məsələlərinə, din rəhbərlərinin tərcümeyi-halına, coğrafi və astroloji məsələlərə həsr edilmiş tapmacanı xatırladan bağlama və qıfılbəndlərdə işlədilir. Nağıl və dastan dili üçün saylar arasında semantik paralellik xarakterikdir.

Saylar aid olduğu isimlərlə yaratdıqları sintaktik konstruksiyalar təkrarlanır, nağıl və dastan dili üçün zəruri olan ritm, intonasiya və təbiilik yaradır.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində, *üç*, *yeddi* və *qırx* sayları sakral, müqəddəs say hesab olunur. Bu saylar dünya dillərinin oksəriyyotində müqəddəs say kimi qəbul edilmişdir. Nağıl və dastanlarda işlənən sayların oksəriyyoti sakrallıqla bağlı olan rəqəmlərdir və bunlarsız nağıl və dastanlarda işlənən saylardan danışmaq mümkün deyil. Bu saylar və say birləşmələri konkret miqdar bildirmir, əşyanın çoxluğu barədə təsəvvür yaradır.

12. Nağıl və dastanlarda işlənən əvəzlilik və zərflərdə polidialektlik, çoxvariantlılıq özünü göstərir. Bu baxımdan diqqəti cəlb edən cəhət ədəbi dildə işlənən əvəzlilik və zərflərin dialekt və şivələrdə, canlı danışq dilində mövcud variantlarının işləkliyidir. Burada sözdaxili fonetik hadisələr, şəxs əvəzliliklərinin hallanması zamanı dialekt xüsusiyyətləri, işarə əvəzlilikləri (*habu//habı, öylə, böylə//böylə, heylə*), sual əvəzlilikləri (*hankı, haçax//haçağ, haryal//haryya, handa, hancarı* və s.) müxtəlif dialektlərə məxsus əvəzliliklərlə poetik vəhdət yaradır, nağıl və dastan dilinə xüsusi canlılıq verir. Yer zərfləri (*orya, burya, anrıya-bəriyə, anrıdan-bəridən*), zaman zərfləri (*hannan-hana, innən sonra, innən belə, havaxt, bayax* (haçandır mənasında), kəmiyyət zərfləri (*azcana, xeylax*) də nağıl və dastan dilində işlənir. Eyni bir nağılın və ya dastanın dilində müxtəlif orazilərə məxsus dialekt ünsürlərinin işlənilməsi ümumi ahəngi pozmur.

13. Nağıl və dastanlarda təhkiyə, nəql etmə, təsvir, məlumatvermə güclü olduğu üçün felin xəbər şəklinin işlənmə tezliyi çox yüksəkdir. Felin əmr şəkli isə felin xəbər şəklinə sonra ən çox işlənən fel formasıdır. Nağıl və dastanlarda dialoq nitqi, müraciət formaları çox olduğundan əmr şəklinə tez-tez istifadə olunur.

Nağıl və dastanlarda işlənən arxaik formalar daha çox fel şəkillərində (-ayım, -əyim; -alım, -əlim; -gil, -gilən, -ginən və s.) və feli bağlamalarda (-alı, -əli; -ı, -i; -ıban, -ibən, -uban, -übən; -ibəni; -ibnən, -ubnan; -a, -ə və s.) özünü göstərir. Arxaik formaların dastanların nəzm hissəsində işlənməsi bir daha sübut edir ki, dastanlarımız qədim tarixə malikdir, onun dili isə müxtəlif zaman və məkan daxilində inkişaf edən bir dildir. Eyni zamanda arxaik

formaların epik dildə qalması bu dilin zəruri xüsusiyyətidir. Bu qrammatik formaların öksəriyyəti Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrində indi də qalmaqdadır. Qədim arxaik qrammatik şəkilçilər dastanların nəzm hissəsində ritm və qafiyəni saxlayır.

14. Nağıl və dastan dilinin əsas əlaməti onlara məxsus nitq klişələrinin, formulaların olmasıdır. Onlarsız heç bir nağıl və dastanı təsəvvür etmək mümkün deyil. Hər bir şəraitə uyğun xüsusi, özünəməxsus stereotip ifadələr, hazır nitq parçaları mövcuddur. Salamlaşma, müraciət, vuruş səhnələri, gözəllərin təsviri çox zaman şablon sözlərlə, dəfələrlə işlənmiş formulalarla təsvir edilir: Nağıl və dastan dilində formulaların olvanlığı dastanları yeknesəklikdən, monotonluqdan uzaqlaşdırır, onların təbiiliyini və inandırıcılığını təmin edir.

15. Nağıl və dastan dilində xitablar maraqlı xüsusiyyətləri və geniş əhatəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Nağıl və dastan dili üçün xarakterik olan dialoqlar adətən xitabla başlayır. Çoxkomponentli xitablar daha geniş yayılmışdır. Bədii xitablar nağıl və dastan dilinin ən parlaq, ən kəşərli nitq vahidləri olub, ekspressiv mənəçaları yaradır. Bədii xitabların bir növü olan ritorik xitablar cavab almaq məqsədi güdməyib, ən çox poetik səciyyə daşıyır. Ritorik xitablarda müraciət mənasına nisbətən çağırış, yüksək pafos, təmtəraq, özəmət daha qüvvətli olur və ən çox cansız əşyalara, heyvan və quşlara müraciət zamanı özünü göstərir.

16. Zəngin dil xəzinəmizə istinad edən, ümumxalq dilinin inceliklərindən faydalanaraq orijinal kəlam və ifadələr yaradan el sənətkarlarımız xalqımızın adət-ənənəsinə, yaşayışına, həyat tərzinə uyğun gələn, onun əhval-ruhiyyəsinə emosional təsir göstərən bədii təyinlərin də yaradıcısıdır. Epitetlər ayrılıqda deyil, digər bədii təsvir vasitələri ilə birlikdə işlənir, nağıl və dastan dilinin bədii təsir gücünü artırır. Epitet və bənzətmə şəklində özünü göstərən bədii təyinlər insana məxsus gözəlliyi rəngarəng boyalarla, daxili ahəngdarlıqla vəsf edir. Nağıl və dastan dilində daim təkrarlanaraq insan gözəlliyini dəqiq ifadə edən bədii təyinlər, epitetlər folklor dilinə yeni ruh və təmtəraq gətirir, folklor poetikasını yaradan üslubi vasitələrdən birinə çevrilir. Bədii təyinlər çox vaxt nağıl və dastan dili üçün xarakterik olan formulların daxilində yaşayır.

Nağıl və dastanlar şifahi şəkildə yaşamış və bədii-estetik funksiya

daşınıdır. Əsrlərlə nağıl və dastan dilində işlənən bütün dil vahidləri bu bədiiliyi, estetikliyi yaratmağa və yaşatmağa xidmət etmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı kitab, tezis və məqalələrində əks olunmuşdur.

1. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili (Monoqrafiya). Bakı, Elm, 1998, 230 s., 14,5 ç.v.
2. Dastanlarda ömr şəklinin ifadə vasitələri. AMEA-nın Xəbərləri, 1984, №4, s.58-62.
3. Azərbaycan nağıllarında işlənən antroponimlər. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş IV elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 1993, s.98-99.
4. Azərbaycan folklorunda toponimlər. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş IV elmi konfransın materialları. Bakı, 1993, s.155.
5. Персидские заимствования в азербайджанском фольклоре. Dil, etnos və etnonimiya, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1994, s.48.
6. Azərbaycan nağıl və dastanlarında formulalar. Dil, etnos və etnonimiya, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1994, s.96-97.
7. Azərbaycan nağıl və dastanlarında epitetlər. Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, 1994, s.68-69.
8. Azərbaycan nağıllarında atalar sözü və məsəllər. Filologiya məsələləri. AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1994, s.70-71.
9. Folklor dilinin bəzi xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, II buraxılış, Bakı, 1994, s.15-17.
10. Nağıl və dastanların dilində işlənən isimlər və onlarda danışq dili elementləri. Filologiya məsələləri, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, II buraxılış, Bakı, 1994, s.12-15.
11. Azərbaycan nağıl və dastanlarında zoonimlər. Filologiya məsələlərinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 1995, s.56.
12. Azərbaycan nağıllarında mifonimlər. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş V elmi konfransın materialları. Bakı, 1995, s.127-130.
13. Azərbaycan nağıl və dastanlarında ənənəvi formulalar. Türkologiya, AMEA, 1996, №1-6, s.79-84.

14. Azərbaycan nağıl və dastanlarında işlənən saylar. «Təfəkkür» Universitetinin «Elmi əsərlər»i, IV buraxılış, 1998, s.68-71.
15. Bədii təyin (Azərbaycan nağıl və dastanlarının materialları əsasında). «Təfəkkür» Universitetinin «Elmi əsərlər»i, V buraxılış, 1999, s.59-61.
16. Folklor dialektfövrü dil nümunəsi kimi. Tədqiqələr, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, №2, Bakı, 2000, s.169-174.
17. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili haqqında. Türkologiya, AMEA, 2002, №1-2, s.30-45.
18. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində onomastik vahidlər. Terminologiya məsələləri, AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2003, s.71-76.
19. Nağıl və dastan dilində feli bağlama və feli sifət formaları. Tədqiqələr, III, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2003, s.113-122.
20. «Alçaq» sözü haqqında qeydlər. Tədqiqələr, III, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2003, s.152-156.
21. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində leksik-semantik söz qrupları. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, Bakı, 2003, № 1-4, s.306-320.
22. Bədii xitab (Nağıl və dastanların materialları əsasında). Dilçilik problemləri, ADPI, Bakı, 2003, № 6, s.114-129.
23. Folklor dili və dialektfövrülük. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2004, № 1, s.114-120.
24. Ədəbi dil, dialekt, dialektfövrülük. Tağıyev oxuları, BSU, Bakı, 2004, s.35-39.
25. Folklor dili milli dil sisteminin tərkib hissəsi kimi. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2004, №3-4, s.114-120.
26. Azərbaycan nağıllarının dili haqqında. Dilçilik məsələləri. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2005, 1(2), s.104-108.
27. Nağıl və dastan dilində epitetlərin yaratdığı üslubi effekt. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2005, №1, s.111-122.
28. Folklor dilinin milli dil sistemində yeri. Türkologiya, AMEA, Bakı, 2005, №1-2, s.69-78.

29. Nağıl və dastan dilində köməkçi nitq hissələri. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2005, №3, s.96-108.
30. Dastan dilində arxaik sözlər. Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri. 2005, №4, s.45-52.
31. Nağıl və dastan dilində övəzliliklərin üslubi mövqeyi. Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri. 2005, №5, s.15-22.
32. Folklor dilinin tədqiqinə dair. Dilçilik məsələləri. AMEA-nın Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2005, 2 (3), s.161-170.
33. Nağıl və dastan dilində sayların üslubi imkanları. Dilçilik məsələləri. AMEA-nın Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2005, № 3, s.87-96.
34. Nağıl və dastan dilinin leksik xüsusiyyətləri. Elmi axtarışlar. AMEA-nın Folklor İnstitutu. Bakı, 2005, XV, s.368-377.
35. Nağıl və dastan dilində bozi onomastik vahidlər. Qorqud, Elmi-ədəbi toplu, AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, 2005, IV (17), s.125-134.
36. Nağıl və dastan dilində qoşma. Elmi araşdırmalar, AMEA-nın Şorqşünaslıq İnstitutu, Bakı, 2005, VIII, s.212-126.
37. Nağıl və dastan dilinin lüğət tərkibi. Elmi-ədəbi toplu, AMEA-nın Folklor İnstitutu, Bakı, 2005, XVI, s.95-106.
38. Nağıl və dastan dilində odatların işlənmə xüsusiyyətləri. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2005, №4, s.3-7.

Agay

Abdullayeva S.A.

The language of Azerbaijan tales and dastans

SUMMARY

In the general characteristics of the dissertation work the choice of the theme and the actuality of its investigation have been based, the object, the aims and the tasks of the research are defined, the scientific novelty, theoretical and practical significance, methods and modes of the investigation on the basis of the collected systematic materials and sources are pointed out and the informations about the approbation of the work are given and the principal items of the thesis are formulated.

In «The introduction» in connection with the consideration of the problem of the place of the folklore language in the system of national language are stated theoretical preconditions of the investigation; and here also is revealed the state of the research of folk-poetical creative work in the Azerbaijan and Russian linguistics and the specific character of the epos and tales language as supra dialectal language formation is characterized.

In the first chapter of the dissertation dedicated to the investigation of the lexic-semantic peculiarities of the language of tales and dastans have been revealed the vocabulary-stock of the folklore language and the lexic-semantic groups of words, the obsolete words, honyms and other lexical units are thoroughly analyzed.

At the same time the characteristic features of the language of tales and dastans are exposed on the background of their comparison with the analogous linguistic facts of the modern Azerbaijan literary language, its historical phonetics, Lexics and Grammar and also the Azerbaijan dialectology.

In the process of the investigation attracted in the second chapter the morphological peculiarities of the language of tales and dastans are considered such morphological categories and the groups of principal and auxiliary parts of speech which are represented in the folklore language in varieties, differed from the existing in the Azerbaijan literary language. And naturally the

attention is taken to the prevalence of the spoken style of speech in the prose parts of the dastans and the archaic grammatic forms in the poem parts, expressed in verse.

The third chapter of the dissertation, which is dedicated to some semantic-stylistic peculiarities of the syntax of the tales and dastans language deals with the consideration of the most characteristic syntactic constructions of this genre of folklore, traditional formulas, artistic addresses and artistic definitions.

In the conclusion the principal items of the results of the research work are generalized.

Язык азербайджанских сказок и дастанов

РЕЗЮМЕ

В общей характеристике диссертационной работы обоснованы выбор темы и актуальность ее разработки, определены объект и предмет, цель и задачи исследования, отмечены новизна полученных результатов и их научно-теоретическая и практическая значимость, указаны использованные методы и приемы исследования на базе собранных систематизированных материалов и источников, даны сведения об апробации работы и сформулированы основные положения, выносимые на защиту.

Во введении, в связи с рассмотрением проблемы места языка фольклора в системе национального языка, изложены теоретические предпосылки исследования, освещено состояние изученности языка народно-поэтического творчества в русском и азербайджанском языкознании, охарактеризована специфика языка сказки и эпоса как наддиалектного языкового образования.

В первой главе диссертации, посвященной исследованию лексико-семантических особенностей языка сказок и дастанов, выявлены и анализированы словарный состав языка фольклора, лексико-семантические группы слов, устарелые слова, онимы и другие лексические единицы. При этом характерные черты языка сказки и дастана раскрываются на фоне их сравнения с аналогичными языковыми фактами по данным современного азербайджанского литературного языка, исторической фонетики, лексики и грамматики азербайджанского языка, азербайджанской диалектологии.

При исследовании во второй главе морфологических особенностей языка сказок и дастанов рассматривались те морфологические категории, парадигмы, разряды знаменательных

и служебных частей речи, которые представлены в языке фольклора в разновидностях, отличных от таковых современного азербайджанского литературного языка. И, естественно, обращалось внимание на преобладание разговорного стиля речи в прозаических частях дастанов и архаических грамматических форм в их стихотворных частях.

Третья глава диссертации, посвященная некоторым семантико-стилистическим особенностям синтаксиса языка сказок и дастанов, включает рассмотрение наиболее характерных для этих жанров фольклора синтаксических конструкций, традиционных формул, художественных обращений, художественных определений.

В заключении диссертации обобщены основные результаты исследования.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. НАСИМИ**

На правах рукописи

САНУБАР АЛИОВСАТ КЫЗЫ АБДУЛЛАЕВА

**ЯЗЫК АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗОК
И ДАСТАНОВ**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
филологических наук

БАКУ – 2006